

DEN NORSKE KIRKE

Kirkelig kulturarv

START

Innholdsfortegnelse

1. INNLEDNING	5
2. HVA ER DEN KIRKELIGE KULTURARVEN?	7
Den materielle kulturarven	7
Den immaterielle kulturarven	8
Kirkelig kulturarv	9
Det tette samspillet mellom liturgi, kirkebygg og kirkested	10
Kunnskap, opplevelse og bruk	10
Kirkested	16
Kirkebygg	19
Inventar og utsmykning	42
Kirkegård	63
Prestegård	66
3. DEN SAMISKE KIRKELIGE KULTURARV	73
Forvaltning av og definisjoner på samiske kulturminner	75
Kort innføring i samisk kirke- og kristendomshistorie	78
Middelalder	78
Etterreformatorisk tid	79
Misjonstiden 1715–1814	82
Den læstandianske bevegelse	84
Samemisjonen og frikirker	85
Andres syn på samer og fornorskningspolitikken	86
Kirkebygging i områder med samisk befolkning	89
Oppsummering	95
4. DEN KIRKELIGE KULTURARVEN OG DENS BETYDNING	97
Kulturhistorisk forståelse av den kirkelige kulturarven	98
Verneverdier	100
Kulturarvens betydning for Den norske kirkes selvforståelse og oppdrag	102
En teologisk refleksjon om Guds nærvær, kropp, sted og rom	104
Kirkens historiebevissthet	108
5. DEN KIRKELIGE KULTURARVENS POTENSIAL I KIRKE OG SAMFUNN	111
Den kirkelige kulturarvens potensial i gudstjenester og kirkelige handlinger	111
En mulig didaktisk bruk i trosopplæring for barn og voksne	113
I arbeidet for å skape forståelse mellom ulike kulturer og religioner	117
Som arena for flere kunst- og kulturuttrykk	118
Kirkens kulturarv og lokalsamfunnet	120
6. HVORDAN FORVALTE DEN KIRKELIGE KULTURARVEN	123
Dagens forvaltning av kirkebygg	124
Utblick til andre land	126
Sverige	126
England	128
Danmark	130
Kirkeantikvariske fagressurser i Norge	134
Kirkeantikvariske kompetansebehov	137
7. UTVALGETS FORSLAG TIL KULTURARVSTRATEGI	142

1

«Kirkens kulturarv er tett sammenvevd med hele nasjonens historie – og alle norske steders historier.»

Foto: Eirik Irgens Johnsen, Kulturhistorisk museum

Innledning

De aller fleste nordmenn har et forhold til kirken i nærmiljøet sitt. De er opptatt av at den skal se ordentlig ut, og at kirkegården rundt skal være velstelt. Dette gjelder også de som sjelden besøker kirken. Når en kirke brenner, enten det er i Våler, på Vålerenga eller i Porsgrunn, er mange i sorg, og engasjementet rundt kirken som skal reises på branntomta er stor.

Kirkens kulturarv er tett sammenvevd med hele nasjonens historie – og alle norske steders historier. Denne kulturarven spenner fra kirkebyggene og deres mangfoldige interiører, over kirkegården, kirkebakken og prestegården, og videre ut i bygda og byen, og beriker våre historier og tradisjoner. Den kirkelige kulturarven angår og tilhører alle.

Den kirkelige kulturarven forteller også om impulser som kom utenfra, som forandret landet vårt og bidro til å gjøre det til det det er i dag, med sol- og skyggesider. Arven binder oss sammen i et større overnasjonalt fellesskap, samtidig som den oppleves som rotnorsk.

Kulturarven gir dybde til gudstjenesteliv og liturgi, opplevelse av rom og steder, og den gir tilhørighet. Kulturarven representerer et ansvar og en ressurs. Hver generasjon bør reflektere over og hente inspirasjon i arven, og forvalte den i et langt perspektiv.

Denne rapporten er et bidrag til en refleksjon rundt den kirkelige kulturarven, hva den består av, og hvorfor og hvordan vi skal ta vare på og bruke den. Den er utarbeidet på oppdrag av Kirkerådet av et bredt sammensatt tverrfaglig utvalg bestående av Ove Morten Berge, Øystein Dahle, Inger Anne Naterstad, Margunn Sandal, Bjørn Solberg, Morten Stige, Oddbjørn Sørmoen og Arne Tveit. Risten Turid Aleksandersen, Vidar Andersen og Siv Rasmussen er ansvarlige for kapittelet om den samiske kulturarven. Kirkerådets sekretariat har det redaksjonelle ansvar.

Første del av rapporten forsøker å definere og beskrive kulturarven og ser på dens betydning for kirkens eget liv og virksomhet. Kapittel tre, om den samiske kirkelige kulturarven, er nybrottsarbeid med perspektiver som for mange vil være nye.

De siste kapitlene leder mot et forslag til en strategi for kirkens forvaltning av sin kulturarv. De handler om vern, vedlikehold, økonomi, ansvar og regelverk, men også om hvordan kirken skal bli en mer bevisst aktør i videreutviklingen av arven og hente inspirasjon fra den i sin virksomhet.

Kulturarven må sikres både økonomisk og juridisk til beste for kirken og det nasjonale fellesskapet, og det må skje på en kulturminnefaglig god måte. For at dette skal gjøres med troverdighet, må kirkene være åpne, tilgjengelige og i aktiv bruk.

Sporene etter dem som har levd før oss gir ikke bare tilgang til vår historie, men viser vei fremover. Arbeidet med kulturarven gjør at kirken og samfunnet utvikler kunnskap på flere områder og bidrar til en bærekraftig samfunnsutvikling.

2

«Den kirkelige kulturarven er så omfattende at den berører alle som bor i Norge. I dette ligger det et stort ansvar for kirken.»

Hva er den kirkelige kulturarven?

Begrepet **kulturarv** oppfattes forskjellig avhengig av faglig bakgrunn og den sammenheng man står i. Innen kulturminneforvaltningen defineres det som en «samlebetegnelse for materielle og immaterielle kulturminner».¹ Et materielt kirkelig kulturminne kan være et kirkebygg eller en døpefont, mens tradisjonene, fortellingene, ritualene og historien som er forbundet med bygget og fonten ofte blir omtalt som immaterielle kulturminner. Immaterielle kulturminner kan også være måten gjenstander og bygg er laget på, det vil si den bakenforliggende kunnskapen om materialbruk og utføring.

Den materielle kulturarven

I kulturminneloven defineres den materielle kulturarven slik:

§ 2. Kulturminner og kulturmiljøer – definisjoner.

Med kulturminner menes alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til.

Med kulturmiljøer menes områder hvor kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng.

Etter denne lov er det kulturhistorisk eller arkitektonisk verdifulle kulturminner og kulturmiljøer som kan vernes.

Kulturminner defineres følgelig som «spor» «i vårt fysiske miljø». «Lokaliteter» er også fysiske, selv om «sporene» «etter menneskelig virksomhet» ikke nødvendigvis er like tydelige.

¹ Riksantikvarens ordnøkkel: <https://ordnokkelen.ra.no/multites/>

Den immaterielle kulturarven

UNESCOs konvensjon om vern av den immaterielle kulturarven definerer den slik i § 2:

Immateriell kulturarv betyr praksis, fremstillinger, uttrykk, kunnskap, ferdigheter – samt tilhørende instrumenter, gjenstander, kulturgjenstander og kulturelle rom – som samfunn, grupper og, i noen tilfeller, enkeltpersoner anerkjenner som en del av sin kulturarv. Denne immaterielle kulturarven, som er overført fra generasjon til generasjon, blir stadig gjenskapt av samfunn og grupper i relasjon til deres miljø, i samspill med naturen og med deres historie og gir dem en følelse av identitet og kontinuitet, noe som fremmer respekt for kulturelt mangfold og menneskelig kreativitet.

Immateriell kulturarv kommer blant annet til uttrykk på følgende områder:

- a. muntlige tradisjoner og uttrykk, herunder språk som et uttrykksmiddel for immateriell kulturarv,
- b. utøvende kunst,
- c. sosiale skikker, ritualer og høytidsfester,
- d. kunnskap og praksis som gjelder naturen og universet,
- e. tradisjonelt håndverk.

Vern betyr tiltak for å sikre den immaterielle kulturarvens levedyktighet, herunder det å kartlegge, dokumentere, forske på, bevare, verne, fremme, styrke, videreføre eller gjenopplive de ulike sidene ved denne arven, særlig gjennom formell og uformell utdanning.

Det er alltid sammenheng mellom de materielle og de immaterielle kulturminnene. Teologi, liturgi og trosliv har lagt grunnlaget for utforming, organisering og utsmykning av våre kirkebygninger. Uten kjennskap til disse tradisjonene mister man innsikt i en helt vesentlig del av kulturarven. Man vil ikke forstå hva en døpefont er uten kjennskap til kirkens dåpspraksis. På samme måte vil et krusifiks bli uforståelig uten fortellingen om Jesu død. Videre vil utformingen av krusifikset være avhengig av hvilken periode det ble laget i og den rådende teologi på det spesifikke tidspunktet og stedet.

Kirkelig kulturarv

Begrepet «kirkelige kulturarv» kan i utgangspunktet omfatte nærmest alt knyttet til kristen tro og praksis. Siden det de siste tusen år har vært en tett sammenheng mellom kirken som institusjon, maktfaktor og normgiver, og landets øvrige institusjoner og historie, vil man kunne si at den kirkelige kulturarven går langt ut over det man vanligvis forbinder med det kirkelige.

Den kirkelige kulturarven er så omfattende at den berører alle som bor i Norge. I dette ligger det et stort ansvar for kirken i forvaltningen og formidlingen av denne omfattende arven, men i arven ligger også en mulighet og en plattform for kommunikasjon. Uansett hva kirken gjør eller ikke gjør, vil arven kommunisere. Et kirkebygg er synlig for alle som passerer og det er bærer av mange betydninger og historier. Et godt vedlikeholdt bygg formidler noe annet enn et felleferdig kirkebygg. På samme måte vil en kirke i bruk eller en kirke som er fratatt sitt innhold begge formidle noe om forvaltning, økonomi og tro, eller mangel på tro.

Kulturarven kan ha både mørke og lyse sider, men vil uansett kunne være utgangspunkt for formidling av historie, underholdning, opplevelser og refleksjon. Tro og eksistensielle spørsmål er noe alle mennesker forholder seg til. Den religiøse kulturarven vil derfor kunne ha noe å tilføre alle, men måten den formidles på, påvirker mottakelsen.

Den kirkelige kulturarven er stor og åpen. Den bygger på en kultur som oppsto langt utenfor Norges grenser og bygger på andre kulturer som ligger flere tusen år tilbake i tid. Den kristne kultur er også spredt over hele kloden; mange nordmenn har også vært del i disse prosessene. Den setter oss inn i en global og nærmest tidløs sammenheng.

Den kirkelige kulturarven har samtidig gitt forankring og identitet. Sognekirken med sine omgivelser og tradisjoner er alltid både lokal og internasjonal. Med sin plassering, utforming og bruk, skaper den steder, historier og tilhørighet som få andre bygg.

Den kirkelige kulturarven er som nevnt et resultat av kirkens tro og praksis i hele sin bredde. Det vil si at den også omfatter kulturinstitusjoner, diakonale institusjoner og kirkelige undervisningsvirksomheter. I tillegg har det vært misjonsvirksomhet i mange land rundt om i verden. Det er altså nesten ubegrenset hva vi kunne skrevet om her, og det er derfor nødvendighet med noen avgrensinger.

Arbeidsgruppen har konsentrert seg om den kristne tro og praksis som er materialisert i kirkested og kirkebygg med inventar.

Det tette samspillet mellom liturgi, kirkebygg og kirkested

Kirkene, med sin arkitektur og utsmykking, inviterer dagens mennesker til å se sin tro og det kristne livet i en større sammenheng. Kirkebyggenes mange historiske lag kan sammenlignes med årringene i et tre. De forteller om de trospraksiser og trosforestillinger som generasjonene før oss har hatt. Denne erfaringsbanken er en rikdom for kirken og den tilfører gudstjenesten en dybde og forankring som bare den materielle kulturen kan ivareta.

Kirkebyggene våre er reist for å være rom for gudstjeneste. Kirkens forskrifter for gudstjenesten, liturgien, har lagt føringer for grunnplan, interiør og utsmykking. Den brukssammenhengen som kirkene inngår i har også hatt betydning for byggets plassering i omgivelsene og for utforming av overganger mellom ute og inne. De fleste kirkesamfunn har en felles struktur (ordo) på gudstjenesten: en samlingsdel, en orddel med bibellesninger, preken og forbønn, en nattverddel og en avslutningsdel. Den norske kirkes gudstjeneste fra 2011 følger samme ordo.

Men selv om gudstjenestens grunnordning har fulgt kirken i mange hundre år og liturgiene har vært den samme for Den norske kirkes menigheter, ser ikke kirkebyggene like ut. Det kan vi fort slå fast bare ved å ta en kikk på de vel 1 600 kirkebyggene som tilhører Den norske kirke. Arkitektur, interiør og billedkunst har fulgt utviklingen fra en stilart til en annen, og bygningene bærer preg av forskjellige moter og smak. Kirkebyggene reflekterer dessuten skiftende kulturelle, sosiale, økonomiske og samfunnsmessige forhold. Kirkearkitektur og kunst er produkter av mange forskjellige interesser, men først og fremst representerer kirkebyggene trospraksiser og liturgiske handlinger og endringer i disse.

Kunnskap, opplevelse, og bruk

En mye brukt måte å kategorisere verneverdier på innenfor kulturminneforvaltningen, er å dele verdiene inn i tre kategorier: Kunnskapsverdier, opplevelsesverdier og bruksverdier. Nedenfor beskrives noen eksempler på hvordan disse verdiene kan forstås i møte med den kirkelige kulturarven.

Kunnskap

Som liturgiske rom med lange tradisjoner er kirkene våre ikke bare kilder til kunnskap om kunst- og arkitekturhistorien, om materialer og materialbruk, håndverk og håndverkstradisjoner. De gir også konkret tilgang til liturgi og teologiens historie og gjør denne nærværende. Vi kan se og høre hvilken betydning Ordet har hatt og har i vår lutherske tradisjon når presten i Sør-Fron kirke i Gudbrandsdalen taler fra det vakkert utsmykkede prekestolen over alteret.

Det er mye vi ikke vet om gudstjenestefeiringen og de kirkelige handlingene i generasjonene før oss. Noen ganger finnes det skriftlige kilder, andre ganger er det bare kunsten og byggene som kan gi oss en anelse om hvordan ting har vært gjort eller hvilke forestillinger man har hatt. I slike tilfeller kan den materielle kulturarven og de skriftlige kildene opplyse hverandre gjensidig, som for eksempel i Urnes stavkirke i Luster.

Foto: Fortidsminneforeningen

Kirkeportalen i Urnes stavkirke viser et dyr med manke, som er omrammet og angrepet av ormer av ulikt slag. Dyret er en stilisert løve og symboliserer sannsynligvis herskeren, den seirende Kristus som står i kampen mot de onde maktene. Døren var porten til himmelen på jord eller det himmelske Jerusalem, og utsmykningen kan gi assosiasjoner til Salme 24 som kanskje ble brukt i overgangen mellom ute og inne: «Løft hodet, dere porter, ja, løft dere, eldgamle dører, så ærens konge kan dra inn!» «Hvem er denne ærens konge?» «HERREN sterk og mektig, HERREN, mektig i strid». Ormene som kveiler seg rundt løven blir til liljer, et symbol på frelse. De onde maktene, kaoskreftene, er i ferd med ikke bare å bli overvunnet, men også å bli forvandlet til noe godt i denne overgangssonen.²

Noen ganger kan kirkens interiør minne om glemte praksiser. Det er ikke alle som vet hvor viktig skriftemålet var – også etter reformasjonen i 1537. Men kommer man til Hamre kirke fra første halvdel av 1600-tallet, vil man se skriftestolen i hjørnet til venstre for alteret. Den ligner ikke på skriftestolene vi i dag forbinder med de katolske kirkene, og man kan lure på hvordan den ble brukt. Undersøker man nærmere vil man kunne lese om hvordan gruppeskrifte og fellesskrifte ble vanlige på 1600- og 1700-tallet. De gruppene som kom for å skrive, knelte på knefall eller direkte på gulvet foran skriftestolen som presten satt i.

Den materielle kulturarven gir også kirken konkret kunnskap om sider ved ens egen historie som er utfordrende sett med dagens verdier og virkelighetsoppfatning. Flere steder avslører kirkekunsten det vi dag ser som et helt uakseptabelt menneskesyn. Forestillingene om jødene og den jødiske kulturen er et eksempel på det. Det finnes nesten 400 karikaturer av jøder i de svenske middelalderkirkene. Noe tilsvarende har vi ikke i Norge, men også her har vi karikerte fremstillinger, som for eksempel i korsfestelsesscenen i taket fra Ål stavkirke fra Hallingdal. De som korsfester og torturerer Jesus er ikke romerske soldater, men jøder som er fremstilt med typiske hatter og groteske og deformerte ansikter, slik de ofte ble fremstilt i middelalderen. Her og i baldakinen i Torpo stavkirke er det også allegoriske fremstillinger av Kirken og Synagogen. Kirken og Synagogen ble gjerne presentert som motsetninger. Kirken ser Kristus og tar imot ham, mens Synagogen er avbildet som blind og avvisende.³ Tilsvarende fremstillinger har vi av «maurere», nordafrikanerne, som var motparten i kristenhetens randsoner: Nord Afrika og Det hellige land.

De senere år har kirken blitt stadig mer bevisst på det økumeniske, at vi hører til en verdensvid og mangfoldig kirke. Dette har kirkekunsten og arkitekturen alltid fortalt oss. Utforming, stil og materialbruk har ikke bare knyttet møtet med Gud sammen med det lokale og nasjonale, men det har satt relasjonen til Gud inn i en internasjonal sammenheng. Mange altertavler i norske kirker ble laget i Nord-Tyskland og Nederland. Steinhoggerne i Nidarosdomen brukte billedprogram fra England.

² <https://forskning.no/kunsthistorie-ntnu-partner/er-utsmykningene-pa-urnes-stavkirke-egentlig-hedenske/1313378>

³ https://www.idunn.no/tt/2016/04/the_church_and_the_synagogue_in_ecclesiastical_art_-_a_case

Scene fra lidelseshistorien, Ål stavkirke, nå i Kulturhistorisk museum, Oslo.

Opplevelse

Kulturarvens opplevelsesdimensjon er forbundet med kunnskap. Det kan gi en dypere opplevelse av et kirkerom at man kjenner til dets historie og har kjennskap til arkitekturen, kunsten og utsmykningen, og kjenner epoker, stilarter og teknikker. De varige omgivelsene setter gudstjenesten i perspektiv og forbinder det vi gjør her og nå med kirkens liv gjennom historien. Og samtidig handler opplevelsesdimensjonen om mye mer. Den er forbundet med hele atmosfæren i rommet, og denne spiller en helt sentral rolle i liturgen. For atmosfære blir til i samspillet mellom levende kropper og rom. Slitasjen i benkene etter de som har sittet her før oss, kan gi en opplevelse av kontinuitet og identitet, og samtidig en fornemmelse av vår egen forgjengelighet.

Winston Churchill skal en gang ha sagt: «Vi former våre bygg og siden former det bygde oss».⁴ Det betyr at kirkearkitektur, kunst og utsmykking, planløsninger, innredning og konstruksjoner medvirker i gudstjenesten og blir en integrert del av liturgien. Gudstjenesten er et fortettet og intrikat samspill mellom materiell og immateriell kultur. I dette samspillet kommuniserer arkitekturen gjennom sitt eget medium slik musikken også gjør. Mens musikken bidrar i liturgien gjennom sine toner og rytmer, medvirker arkitekturen gjennom romlige føringer og atmosfærer. Arkitektur, innredning og kunstnerisk utsmykking organiserer gudstjenestene og de kirkelige handlingene, de viser menneskene hvor de skal gå, hvor de skal sitte, hvor talen kommer fra, hvor man skal vende blikket og rette oppmerksomheten. Utforming av gulv, tak og vegger, lysinntak, materialbruk, tekstur og bilde skaper stemninger som spiller sammen med ordet, de liturgiske bevegelsene og musikken, og gjør gudstjenesten til en helhetsopplevelse. Enhver endring av rommet vil også påvirke liturgien, og motsatt; nye liturgier og praksiser tvinger ofte frem et behov for å gjøre forandringer i kirkebygget.

«Vi former våre bygg og siden former det bygde oss.»

Winston Churchill

Bruk

Det særegne med kirkebyggene er at de har vært i kontinuerlig bruk i hundrevis av år. Bygg og sted har en annen varighet enn de liturgiske handlingene. Når gudstjenesten er over, står bygget og stedet der fortsatt. Dette har betydning for gudstjenesten. Et godt eksempel er kirkene i tiden etter at reformasjonen kom til Norge. Selv om noe ble forandret, var det overaskende mye som ble værende. Luthers pragmatiske holdning til kirkebyggene kan ha gjort det enkelt for reformatorene å overta de gamle katolske kirkene med deres inventar. De gamle kirkene var nyttige så lenge de ble brukt rett, og det var ikke noe stort behov for nye kirker. I flere kirker sto prestene og forrettet gudstjenesten foran de gamle katolske altertavlene med helgenfigurer. Prestene brukte de gamle liturgiske klærne, og kalk og disk ble overtatt. Det ble også kirkeklokkene. Lenge var langt de fleste kirkebyggene «katolske», og fortsatt er ca. 12 % av kirkene i Norge fra før reformasjonen. Slik har katolsk materiell kultur vært med på å prege gudstjeneste og kirkeliv helt frem til vår tid.

Den materielle kulturarven har ikke bare stor verdi; den kan på flere vis by på utfordringer for en kirke som er i bruk. Gamle planløsninger kan reflektere liturgiske ideal og praksiser som ikke lenger oppleves som tjenlige, og liturgisk fornyelse kan komme i konflikt med bevaringsinteresser. Andre bruksendringer i kirken kan også være en stor utfordring.

En utvidet bruk av kirkene til kulturformål som konserter, teateroppsetninger, utstillinger og andre arrangement stiller nye krav til byggene. Det er likevel særlig fornyelser i liturgien som skaper behov for endringer i kirkerommet og dermed kan komme i konflikt med bevaringsinteressene.

⁴ <https://www.parliament.uk/about/living-heritage/building/palace/architecture/palacestructure/churchill/>

I kirken er det helt nødvendig å holde sammen den materielle og immaterielle kulturarven. Kirkestedet, bygget og dens interiør og kunst kan ikke ses på som selvstendige og uavhengige objekter, løst fra sin brukssammenheng. Også bruken av kirkene, som å ringe med klokkene, synge salmer, feire liturgien har kulturarvsverdi.

Kirkenes mange årringer med lag på lag av historie er ikke avsluttet. Også vår tids årring vil sette sitt preg på bygget. Fra kirkens side kan man hevde at et kirkerom som ikke kan tilpasses liturgien og som ikke lar seg endres i takt med utviklingen i gudstjenestelivet, trues i sin funksjon som gudstjenesterom. Denne levende, praktiserte kulturarven blir best bevart gjennom fortsatt utvikling og fornyelse.

Det er ofte når gudstjenestepaksisen eller bruken av kirkerommet endrer seg at den lokale menigheten får behov for å gjøre om på kirken. Andre ganger har den gudstjenestefeirende menigheten blitt for liten for et stort kirkerom og trenger ominnredning for å beholde nærhet og delaktighet i gudstjenestene. Noen ganger endrer synet på arkitektur og kunst seg, det kan være idémessige/teologiske påvirkninger, eller ny smak og mote. Uansett kan det i slike tilfeller oppstå konflikt mellom kulturminnehensyn og hensynet til kirkens liturgiske bruk. Det krever forhandlinger mellom bruksmessige behov og bevaringsinteresser. Det betyr at det i hvert enkelt kirkerom alltid må stilles spørsmål ved hva som skal bevares og hva som skal fornyes. Det kan ikke lages noen enkle eller generelle regler.

Men vi kan også her lære av historien. Hamre kirke hadde vakre vegg- og takmalerier som antakelig stammet fra 1653 da kirken ble «gandske formalet», ifølge en innskrift på veggen over korbuen. Etter en visitas av biskopen i Bjørgvin i 1867 ble alle maleriene vasket vekk og overmalt, bortsett fra maleriene i kortaket. Bare åtti år senere endret synet på bildene seg, og kirkens malte dekor ble forsøkt konserveret og supplert, men mange av maleriene var tapt for alltid.

Det er dessuten en utfordring at brukerinteressene i kirkene ikke alltid er de samme. Den faste gudstjenestefeirende menighet og det vi kan kalle folkekirkemenigheten har ikke alltid de samme behovene. Mens den mest aktive menigheten ønsker seg et funksjonelt kirkerom som tilpasses endringer i liturgien, kan de som kommer til kirken i forbindelse med dåp, konfirmasjon, vielser og gravferd, ha behov for at både liturgien og rommet er gjenkjennelige. Dersom kirkene fortsatt skal tilhøre alle, er det helt nødvendig å tenke gjennom hvordan ulike gruppers behov blir ivaretatt.

I tillegg er det viktig å se helheten i den materielle kirkelige kulturarven og være bevisst hvordan det materielle konkretiserer kirkens trosunivers, troshistorie og trospraksis og gjør dette nærværende for dagens mennesker. Vi må øve oss på å se hvordan sted og rom og ting er del av liturgien for å forstå hva vi skal ta vare på og hvorfor. Gjennom historien har kirkens materielle og immaterielle kulturarv vært innvevd i hverandre. Skal kirken forstå seg selv og sin historie og ha et aktivt eierforhold til den, er det avgjørende at helheten holdes fast.

Kirkested

Kirken har alltid vært til stede og synlig i landskapet. Eierskap til kirkebygg og jordeiendommer har gitt innflytelse i samfunnet. De første kirkene ble etablert av kongen og andre stormenn, og plassert på deres eiendommer, ofte der man tidligere dyrket de norrøne gudene. Plasseringen på tunet til de viktigste gårdene og der religiøs kult hadde vært feiret fra gammel tid, var en viktig symbolsk markering. Siden fikk kirkeorganisasjonen selv kontroll over kirkestedene og bidro til at de forble møtepunktet for lokalsamfunnet.

Kirkene ble plassert ved ferdselsveier og styrket betydningen av veiene de lå ved. Kirkens lokale tilstedeværelse kan blant annet leses i alle de kirkeveier og prestejorder vi har rundt om i landet. Viktigst var likevel sjøveien, og flertallet av kirkene våre lå langs kysten og gjerne kort vei fra sjøen. I innlandet ble det bygget kirkestaller, ved sjøen var kirkenaust det vanlige. Siden mange hadde lang reisevei, ble det også bygget bårstuer slik at folk kunne samles og stelle seg før og etter kirke. Kirkestedene ble grunnlaget for andre viktige bygg som skole, rådhus, butikker og gjestgiverier. Både i by og bygd ble fellesskapets bygninger reist rundt kirken.

Etableringen av kirkesteder viser hvordan kirkens liturgi har berørt mer enn de handlingene som fant sted inne i kirken. Å møte Gud var knyttet til flere andre sosiale møter og praksiser. Selv om liturgien ofte er koplet til det som skjer inne i kirkebygget, er det mye utenfor bygget som er forbundet med gudstjenestefeiring og kirkelige handlinger. Et eksempel på dette er ringingen med kirkeklokkene. De har ringt i Norge i mer enn 1 000 år og har vært en vesentlig del av lydbildet i nærmiljøet.

Når gravferdsliturgien starter i kirken, fortsetter den utenfor på kirkegården. Dåp og vielse har i perioder begynt utenfor kirkedøren, og ved vigsling av kirker hendte det at man gikk i prosesjon til kirken fra et annet forsamlingssted.

Selv om selve kirkebygget er fornyet mange ganger opp gjennom århundrene, har kirkestedet ofte røtter tilbake til middelalderen. Det naturlige stedet å bygge den nye kirken var der den gamle sto. At gravplassen lå rundt kirken er nok en viktig grunn til denne kontinuiteten. Det innebærer også at et gammelt kirkested har verdifulle kulturlag under bakken. Spor etter menneskelig aktivitet fra før reformasjonen i 1537 er automatisk fredet. Det gjelder både gamle graver og rester av eldre kirkebygg. De arkeologiske sporene vi ikke ser, er også en viktig del av kirkestedets kulturminneverdi, som det krever kunnskap og oppmerksomhet å forvalte på en lovlig og god måte.

Allerede i middelalderen ble verdslige funksjoner som tingsteder og viktige kirker lagt på samme sted. Etter reformasjonen da kirken ble underlagt kongen, ble de verdslige funksjonene enda viktigere. Det var på kirkebakken kongelige forordninger og annen offentlig informasjon, ble kunngjort.

Kirkestedets betydning for den lokale identiteten er fortsatt stor. Om dette ikke alltid er så tydelig i alle lokalsamfunn, kommer det i alle fall frem når en kirke brenner.

Mære kirk i Steinkjer kommune ligger ved et gammelt høvdingsete som også var kultsted i førkristen tid. Kirken ligger høyt og fritt med kort avstand til havet som var den viktigste ferdselsveien.

Der det har vært behov for å etablere kirker i moderne tid, vet vi at den hardeste diskusjonen gjerne har gått om plasseringen. Nærhet til kirken er et gode. Kirkens rolle som ramme om livets høytider har alltid vært viktig. Dåp, konfirmasjon, vigsel og gravferd er overgangsritualene i vår kultur. Kirkeårets festdager var markørene av årets gang og den viktigste anledning til sosiale sammenkomster og avbrudd fra hverdagen. Disse festene var og er fortsatt viktige sosiale begivenheter.

I byene har også kirken vært av stor betydning som møteplasser, selv om dens rolle ikke var like enerådende som på landsbygda. Både i middelalderen og senere lå byens torg rett foran bykirken. I Christiania fulgte f.eks. torget med fra Kvadraturen til Stortorvet da kirken ble flyttet.

Når nye bydeler kom til, ble det bygget kirker. Slik er kirkene markørene av byens årringer. Utfra plassering og datering av kirkene er det mulig å lese byens historie. Byplanen ble ofte styrt av kirkenes plassering. Bragernes kirke i Drammen definerer f.eks. byens viktigste plass.

Selv om kirkenes plassering gjerne går langt tilbake i historien er de også i dag signalbygg i byer, bygder og bydeler. Kirken er også ofte det lokale kulturhuset, storstuen i nærmiljøet og samlingspunktet for 17. mai-feiringen.

Foto: Sissel Skjervum Bjerkehagen, avisen Hadeland

Granavollen på Hadeland med Søsterkirkene, gjestgiveri og kommunehus var møteplass i Gran i 900 år. Da jernbanen kom nede i dalen flyttet sentrumsfunksjonene etter, men ettersom det er blitt et fullstendig bilbasert område, trekker folk igjen til Granavollen som kommunens historiske og kulturelle sentrum. Foto: Sissel Skjervum Bjerkehagen, avisen Hadeland

Kirkebygg

De stående norske kirkebyggene spenner over ni hundre år. Følgende tabeller gir en oversikt over antall i ulike tidsperioder og byggematerialer.

	Nord-Norge	Trøndelag Vestlandet	Sør- og Østlandet	Innlandet	Total
1100-1500	8	63	93	27	191
1501-1700	1	29	25	5	60
1701-1850	33	88	101	48	270
1851-1930	81	329	207	74	691
1931-2020	105	157	121	42	425
Total	228	666	547	196	1 637

	Nord-Norge	Trøndelag Vestlandet	Sør- og Østlandet	Innlandet	Total
Tre	170	462	277	158	1 067
Stein	15	88	114	21	238
Tegl	3	35	99	13	150
Betong	40	81	57	4	182
Total	228	666	547	196	1 637

Historisk bakteppe

Da kristendommen kom til Norge, bygget både kongemakten og lokale stormenn kirker. Tiende, en avgift til kirken på 1/10 av årsproduksjonen, ble alminnelig i Norge i løpet av 1100-tallet. Tiende var i middelalderen delt i fire deler: en til biskopen, en til presten, en til soknekirken og en til de fattige. Som en konsekvens av at kirkene hadde egne inntekter, utviklet det seg på slutten av 1100-tallet en ordning med kirkeverger for å passe på inntektene til kirken og bruken av dem. Kirkebyggene fikk også egne eiendommer, fabricagodset, som ga inntekter til bygging og vedlikehold. Sognekirkene hadde derfor i middelalderen i hovedsak lokalt eierskap, lokal økonomi og lokal forvaltning, men var underlagt biskopens tilsyn.

Reformasjonen fikk ikke direkte betydning for lokalkirkegodset. Men etter den store nordiske krig (1700–1721) var kongens pengekasse tom. Kong Frederik IV solgte da 620 norske landskirker på auksjoner. Verdien lå ikke i kirkebyggene, men i de eiendommene som var knyttet til dem. Dette salget var omstridt, siden kirkene ble oppfattet å være i soknets eie. Gjennom ny lovgivning og tilbakekjøp fra private kirkeiere ble kirkene i løpet av 1800-tallet tilbakeført til soknet. I kirkeloven av 1897 sto det følgende: «Enhver Sognekirke skal, forsaavidt ikke annerledes i denne Lov bestemmes, være Sognemenighedens Eiendom og maa ikke afhændes». Kirkebyggene er derfor både i kulturell og økonomisk forstand fellesskapets eiendommer.

Ullensaker kirke, 1958, arkitekt Arnstein Arneberg.

Arkitektur og byggeteknikk

Kirkebygningene har en viktigere plass i vår arkitekturhistorie enn i de fleste andre land som gjerne er rikere på andre monumentalbygg generelt og steinbygninger spesielt. I Norge var det inntil slutten av 1800-tallet svært få bygninger overhodet som kunne konkurrere med kirkene i størrelse og arkitektonisk kvalitet. Kirkene har på grunn av denne historiske posisjonen en særlig nasjonal verdi som kulturminner. Det gjelder ikke bare enestående enkeltbygg, men også nettverket av kirker som har definert og påvirket sine lokalmiljø gjennom århundrer. Kirkebyggene har noen universelle elementer som gjør at de er gjenkjennelige over hele verden, men ingen er helt like. Det gjør at kirkene også er helt lokale. De er tilpasset lokale materialer, håndverkspraksis og smak. Alle har en unik kirke.

De fleste av Norges kirker er fra 1800-tallet eller før. Det store antallet kirker fra andre del av 1800-tallet skyldes en sterk befolkningsvekst og at det var en stor oppslutning om kirken.

I 1851 kom det en ny lov som krevde at 30 % av befolkningen i sognet skulle ha plass i kirken. Dermed ble mange gamle kirker, også fra middelalderen, revet, og erstattet med nye og større. En stor andel av de kirkene som er reist de siste 120 år har også høy verdi som kulturminner. Den kulturhistoriske verdien vokser gjennom bruk, men de arkitektoniske og kunstneriske verdiene finner man like gjerne i et nybygg. Fortsatt er det å få tegne en kirke en ettertraktet arkitektoppgave.

Det er ikke plass her til å presentere den arkitektoniske utviklingen av de norske kirkebygg, men de følgende er eksempler som viser mangfoldet og kvaliteten på den norske kirkearkitekturen.

Fotografier: Morten Stige

ROMANSK STEINKIRKE:

Talgje kirke, Stavanger kommune

Talgje kirke ligger på en øy nord for Stavanger. Dette var en sentral beliggenhet, midt i skipsleia. Steinkirken fra 1100-tallet er ikke stor, men den er bygget med høy kvalitet og representerer den store innsatsen med bygging av steinkirker i hundreåret fra 1150. Kirken har kalkpuss og hvitting slik den har hatt siden den ble bygget. Det typiske med den romanske byggemåten er de geometriske klossene som er satt ved siden av hverandre: skip, kor og apsis. Apsis er den halvrunde avslutningen mot øst. Det er en arkitekturform som går helt tilbake til keiserhallene i antikkens Rom.

Portaler og vinduer har fått rik utsmykning med fint huggede profiler i kleberstein. I romansk tid, frem til midten av 1200-tallet, var buene runde. Korbuen er et markant skille mellom menighetens del av kirken og prestens del med alteret. Den bakerste buen i bildet markerer apsiden hvor alteret er plassert. I middelalderen var det flere altre i kirken, viet til forskjellige helgener som kunne være avbildet på frontaler, alterforstykker, eller skåret i tre. Feiringen av nattverden var det sentrale, og kunne også skje uten noen menighet til stede. I tillegg holdt prestene sjelemesser for de døde. Flere prester kunne holde messer samtidig ved de ulike altrene. Veggene var pusset og hvitkalket, men hadde ofte fargerike kalkmalerier.

Foto: Fortidsminneforeningen, Dronegutta

STAVKIRKE:

Urnes stavkirke, Luster

Stavkirkene var våre vanligste kirker i middelalderen. Det ble antagelig bygget omkring 10 stavkirker for hver steinkirke. Nå har vi bare 28 igjen. Noen er viktige som museumskirker, mens mange har beholdt funksjonen som sognekirke. Også stavkirkene er ofte bygget opp med et skip til menigheten og et mindre kortilbygg i øst. Klokkene henger enten i et lite tårn på taket eller i en frittstående støpul. Den tjærebredde fasaden gjør at trekirkene glir inn i landskapet på en helt annen måte enn den hvitkalkede steinkirken.

Koret er avgrenset her også, men ikke på samme måte som i steinkirkene. Rommene henger sammen, men det er bygget et korskille i tre. Legg merke til hvordan lyset fra et senere vindu i koret gir lys på alterbord og altertavle som er kirkerommets fokuspunkt.

Middelalderens kirker hadde ikke faste benkerader og sjelden prekestol eller altertavle. Både reformasjonen og senere utvikling av liturgi og mote har gitt de eldste kirkene mange nye elementer samtidig som mye inventar er forsvunnet.

Foto: Jiri Havran, Riksantikvaren

Foto: Morten Stige

GOTISK STEINKIRKE:

Nidarosdomen, Trondheim

Ved overgangen til 1200-tallet kom gotikken til Norge. Det er en steinarkitektur med utspring i området rundt Paris. Stilen oppsto som en arkitektonisk konsekvens av utviklingen av teologi og liturgi. Gotikken er ikke bare bruken av spissbuen, men en mye dristigere måte å utnytte steinens muligheter på enn tidligere. Bruken av ribbehvelv og strebepilarer gjorde det mulig å bygge høyere og tynnere murer med større vinduer. Slik ble byggverket mer høyreist og ga mye mer lys inn i interiørene. Lyset ble oftest farget av glassmalerier. I Norge er det bare Nidarosdomen som utnytter alle gotikkens muligheter. Her er oktagon, langkor og skip bygget i gotisk stil. Det er en katedral av europeisk klasse og Nordens mektigste middelalderkirke. I sognekirkene begrenset gotikken seg til bruken av spissbuer i vinduer og portaler, større vinduer med grindverk, tynnere murverk og et og annet ribbehvelv. Dels er de norske sognekirkene for små for konstruktiv gotikk og dels var behovet for steinkirker langt på vei dekket i løpet av 1100-tallet. Den gotiske stilen finnes helst i korutvidelser og andre ombygninger.

Det gotiske kirkerommet med de spissbuede ribbehvelvene er høyreist og luftig. Det består ikke lenger av bygningsdeler satt ved siden av hverandre, men langkor, korsmidt og skip utgjør et sammenhengende rom. Rosevinduet i Nidarosdomen er en del av den rekonstruerte vestfronten, men gir et godt inntrykk av det fargede lyset som har falt inn i kirkerommet siden 1200-tallet. I middelalderen var det 28 altre med skulptur og bilder spredd rundt om i kirken. I det hele tatt var interiøret mye rikere på både innhold og farge. Naturlig lys som skiftet gjennom dagen ga også et helt annet inntrykk enn dagens elektriske belysning. Nidarosdomen er et fantastisk monument over gudstro og menneskelig skaperkraft.

Foto: Oddbjørn Sømnen, Den norske kirke

Foto: Odd Roar Aalborg

1600-TALLSKIRKE, LANGKIRKE I TØMMER:

Hamre kirke, Osterøy

1500-tallet var ingen stor periode for kirkebygging i Norge. Reformasjonen førte snarere til endringer i de kirkene man hadde fra før. På 1600-tallet ble det bygget mer, og en vanlig type var langkirken i tømmer, med avlang, rektangulær form. Mange av disse var romslige og markerte seg i terrenget med et høyt klokketårn i vest. Hamre kirke sto ferdig omkring 1640 og er bygget på denne måten. Koret er like bredt som skipet, og to korte korsarmer i overgangen mellom kor og skip gjorde at man slapp å skjøte tømmerstokkene. Byggemåten er særegen for Norge og passer ikke så godt inn i de internasjonale arkitekturstilene, men i dekor og utsmykning finner vi sterk påvirkning fra europeisk renessanse.

Interiøret er rikt og viderefører middelalderens dekorglede og bruk av sterke farger. Koret er helt bemalt med dekorert himling fra byggetiden og malte draperier langs veggene som referer til en gammel tradisjon med å bruke tekstil på den måten. Døpefonten, krusifikset og alterutsmykning fra middelalderen ble med over i den nye kirken, mens tavlen på hovedalteret er typisk for midten av 1600-tallet. Til sammen gjør dette Hamre til et svært vakkert og innholdsrikt kirkerom.

Foto: Jnr Havn

Foto: Joakim Birkeland, Den norske kirke

1700-TALLSKIRKE MED SENTRALPLAN:

Sør-Fron kirke, Gudbrandsdalen

Sør-Fron kirke ble innviet i 1792 og er både unik og typisk for sin tid. Dette er en sentralkirke med åttekantet plan. Det var en tid da det ble eksperimentert med kirkenes grunnplan. Kirkerommet ble nærmest bygget rundt alteret og prekestolen. At en så stor kirke ble reist utenfor byer og tettsteder, var derimot uvanlig. Denne kirken tilhører nesten samme klasse som de mektige verkskirkene på Røros og Kongsberg. De tykke steinmurene og det høye skifertaket gir et tungt og monumentalt preg, mens de store vindusflatene gjør interiøret lyst og lett. Stilen kalles Louis-seize og bygger på barokken, men har lettere og mer elegant utforming.

Sør-Fron har gallerier rundt hele kirkerommet. Fordelen med en slik sentralkirke er at nesten alle plassene har godt innsyn i hva som skjer ved alteret og på prekestolen. Det blir forsterket av prekestolalteret hvor prekestolen er plassert over alteret. Her har Ordet kommet i sentrum på en helt bokstavelig måte.

Foto: Jiri Havran

Foto: Helge og Eileen Kristoffersen

1800-TALLSKIRKE I TRE, KLASSISISTISK:

Høyland kirke, Sandnes

Høyland kirke syd for Sandnes ble bygget i 1841 som erstatning for de to 1600-tallskirkene Høyland og Soma. Den er tegnet av arkitekt Arild Sibbern, men sterkt påvirket av slottsarkitekt Linstows typetegninger. På 1830-tallet skapte sildefisket oppgangstid og velstand på Jæren, noe som blant annet resulterte i bygging av en serie nye kirker.

Typisk for denne kirketyper er den klassisistiske stilen, den rektangulære formen, det åpne og lyse rommet, sakristiene på hver side av koret, de mange benkene og de store galleriene som strekker seg langt frem i kirkerommet. De såkalte Linstow-kirkene har klare fellestrekk, men er ikke kopikirker. De er heller varianter over et tema, preget av lokale byggmestere og håndverkere, og menighetens smak og behov. I Høyland er den gamle altertavlen med renessansesnekkerier og malerier fra 1700-tallet gjenbrukt og delvis omformet etter tidens smak.

Foto: Jiri Havran

Foto: Jiri Havran

1800-TALLSKIRKE I TEGL, NYGOTISK:

Horten kirke, Horten

Horten kirke fra 1856 er et eksempel på nygotikkens sterke påvirkning på norsk kirkebygging i siste halvdel av 1800-tallet. Gotikken ble sett på som den første kristne arkitekturstilen, i motsetning til de tidligere kirkene som bygget på tradisjonen fra antikken. Det gjorde at nygotikken ble særlig viktig i kirkearkitekturen i historismen. I Norge ble det bygget nygotikk i tre også, men i resten av Nord-Europa er det teglkirker som dominerer. Tegl var et solid og rimelig materiale og ble brukt i alt fra industribygg til bygårder. De fleste kirkene fra tiden er ikke pusset, men står med blankmur slik de gjorde i middelalderen. Denne inspirasjonen kommer særlig fra det tyske kulturområdet. Arkitekt Christian Heinrich Grosch var et av våre største navn i perioden. Han behersket mange ulike stiler, men Horten kirke er et både tidlig og monumentalt eksempel på nygotikkens løsning.

Kirkerommet er høyloftet med store vinduer med grindverk i gotisk stil. Som i middelalderkatedralene er de bærende konstruksjonene synlige, men steinpilarer er byttet ut med støpejern. Det gir et enda lettere uttrykk. Den opprinnelige fargebruken var oftest i toner av brunt og beige. Mange av våre største kirkerom er bygget i denne stilen. De høye rommene ga plass til store gallerier og god kapasitet.

Foto: Torild Granhaug, Kirkebyggetabasen

Foto: Bent E. Andersen, KirkeByggdatabasen

FUNKSJONALISME:

Lillestrøm kirke, Lillestrøm

Lillestrøm kirke fra 1935 er en fin representant for funksjonalismens kirkebygg i mellomkrigstiden. Den er bygget av teglkledd betong og forener den mest moderne byggemåte med den tradisjonelle teglsteinen og et uttrykk inspirert av de italienske tidligkristne basilikaene. Arkitektene har en fot i nyklassisismen og en i modernismen. Resultatet er et strengt, men samtidig lyst og romslig kirkebygg. Klokketårnet er en frittstående kampanile.

Langkirken har fokus i apsiden, med Henrik Sørensens ikoniske maleri av den blonde Kristus. Han er fremstilt som en vakker ung mann uten kors, glorie eller andre symboler. Slik kommer han menigheten i møte. Samtidig er apsismaleriet en forlengelse av den samme lange tradisjonen som kirkens arkitektur. At det ikke er vinduer mot nord i det opphøyede midtpartiet, følger tradisjonen for middelalderkirker på Østlandet.

Foto: Bent E. Andersen, KirkeByggdatabasen

Foto: Lene Buskoven, Riksantikvaren

MODERNISME I BETONG:

Kirklandet kirke, Kristiansund

På slutten av 1950-tallet skjedde det en ny utvikling i kirkearkitekturen i Norge. Arkitektene begynte å eksperimentere med nye arkitektoniske former og uttrykk. Mange var inspirert av arkitekten Le Corbusiers kirke i Ronchamp fra 1954, der han hadde brutt med alle forestillinger om hvordan en kirke skulle se ut. Både nye teknikker og nye materialer åpnet for et vell av muligheter.

Kirklandet kirke sto ferdig i 1964 som et markant modernistisk monument i gjenreisningsbyen Kristiansund. Her har arkitekt Odd Østby benyttet alle betongens muligheter til å reise et skulpturelt og moderne bygg som samtidig ivaretar kirkens tradisjonelle høyreiste monumentalitet. Den monumentale formen og den frie beliggenheten gjør at man aldri er i tvil om det er en kirke selv om den skiller seg sterkt fra den gamle byggeskikken.

Kirkens plan smalner mot alteret og bidrar til å gi rommet en markert retning. Kunstneren Gunnar S. Gundersen har laget glassmaleriene som fyller hele fondveggen bak alteret og gir assosiasjoner til middelalderens glassmalerier. Ellers er interiøret rent og preget av arkitekturens former fremfor dekor og innredning. Dette er en kirke som følger opp modernismens ideer om å la det konstruktive i seg selv utgjøre dekorasjonen, uten at det har gått ut over de estetiske ambisjonene.

Foto: Martin Reichenbach, Den norske kirke

Foto: Tromsø kirkelige fellesråd

ISHAVSKATEDRALEN:

Tromsdalen kirke, Tromsø

Ishavskatedralen i Tromsdalen er ikke en katedral, men har en monumentalitet som gjør at navnet treffer. Kirken er blitt det fremste kjennemerket for byen Tromsø. Trekantformen finnes det mange eksempler på i modernistisk kirkearkitektur, og disse betegnes som *naustkirker*. I Ishavskatedralen er imidlertid formen delt opp i trekantlameller som går inn i hverandre og stiger mot hver gavl. Denne løsningen var original og nyskapende. Kirken gjorde sterkt inntrykk da den sto ferdig i 1965, etter en lang bearbeidingsprosess av arkitekt Jan Inge Hovig. Ishavskatedralen viser hvordan et bygg kan være modernistisk i uttrykket og samtidig ivareta alle kirkens tradisjonelle kvaliteter som et høyreist monumentalbygg.

Ishavskatedralen har den vanlige langkirkeplanen. Når du kommer inn i rommet, rettes blikket mot alteret i sørøst. Bak alteret har det siden middelalderen vært vanlig å ha et vindu med glassmaleri. Her utgjør glassmaleriet hele fondveggen. Det er laget av kunstneren Victor Sparre og fremstiller Guds hånd som besjeler Jesus, kvinnen og mannen. Det er som arkitekturen, en nytolkning av klassiske motiver som korsfestelsen og den seirende Kristus. Inventaret er trehvitt med enkle, stramme former.

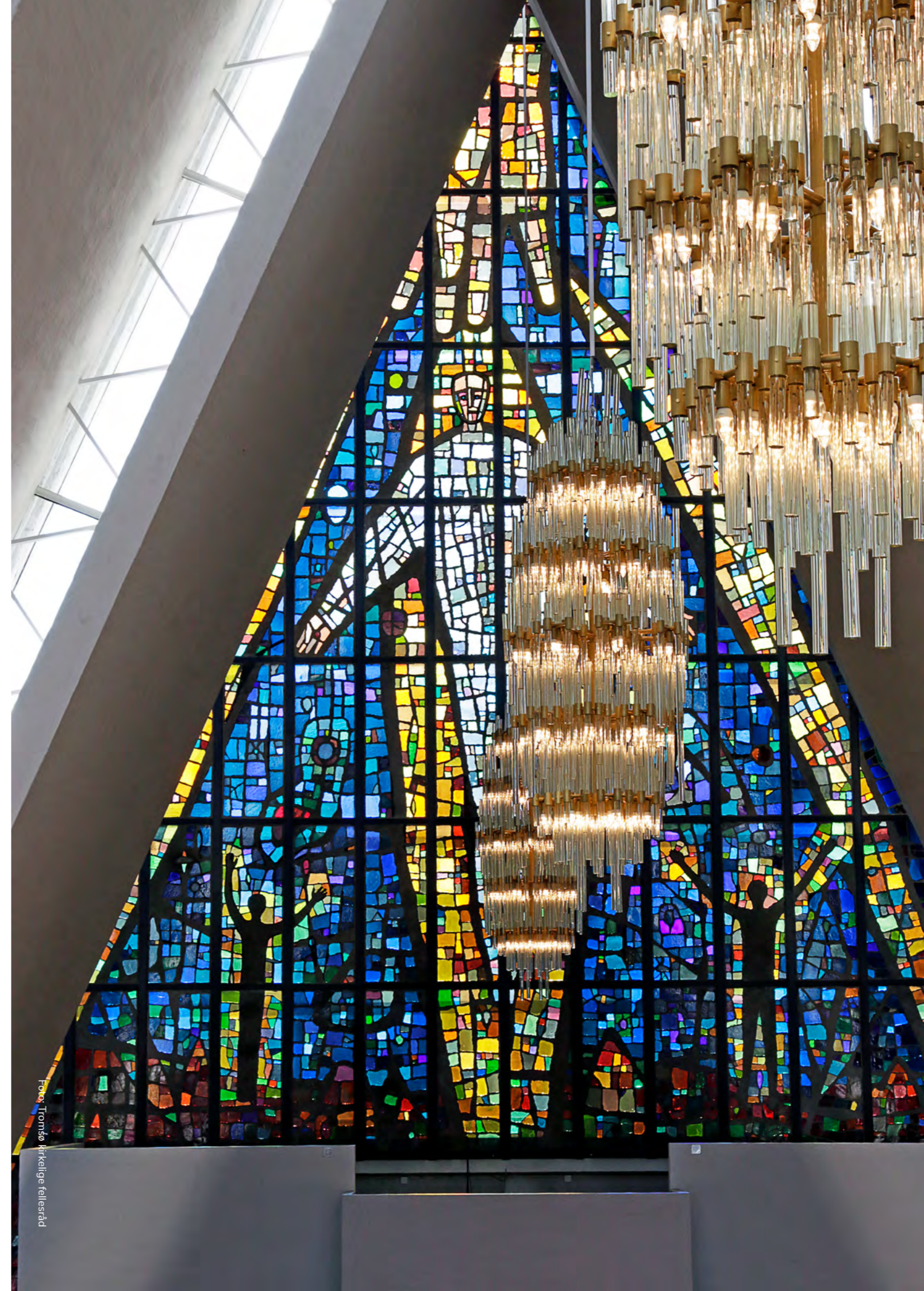

Foto: Tromsø kirkelige fellesråd

Foto: Oddbjørn Sørmoen, Den norske kirke

DET SAKRALE TOLKES I EN NY TID:

Våler kirke, Våler

Da Våler nye kirke sto ferdig i 2015, var det som en verdig erstatning for den gamle korskirken som gikk tapt ved en brann i 2009. Espen Surnevik ble arkitekt for kirken etter en internasjonal konkurranse med hele 239 forslag. Resultatet resulterte i en rekke priser for kirken som både er godt designet og bygget med svært høy presisjon. Materialene er bjørk og furu, tradisjonelle materialer i egnen.

Formen forener den vertikaliteten vi er vant til å forbinde med et kirkebygg med et helt modernistisk uttrykk. De to hovedvolumene er avsmalnende trekantede, hvorav den største utgjør selve kirkerommet og gir det noe av den samme reisningen som Kirkelandet kirke. Grunnplanen er kvadratisk og kombinerer et kirkerom med klar orientering mot alteret med fleksibel arealbruk slik at kirken også er godt egnet som møteplass og konsertarena.

De spesielle vinduene utgjør en del av Espen Dietrichsons raffinerte utsmykning som skaper atmosfære gjennom romvirkning og lysinnfall, et godt eksempel på at lyset har hatt stor symbolsk betydning i kirkearkitekturen gjennom alle epoker.

Foto: Oddbjørn Sørmoen, Den norske kirke

Inventar og utsmykning

Kirkens inventar og utsmykning gjenspeiler ulike tiders trospraksis og smak. Også inventar og utsmykning har gjennomgått store endringer, men mye er også beholdt gjennom hundreårene. Norge er et av de landene som i forhold til størrelse har størst andel bevart middelalderkunst. Mer kunst av engelsk type fra høymiddelalderen er bevart her enn i England.

I sum inneholder kirkebyggene våre landets største samling av kulturhistorisk materiale. Ikke bare er mengden gjenstander og mangfoldet stort, kvaliteten er også gjennomgående svært høy. De fineste tingene lokalsamfunnene produserte av håndverk og kunst kom til kirkene. Rike givere bidro med å kjøpe inn kunstgjenstander i byene eller de importerte fra andre land. Noen kirker oppleves som skattkamre, andre har bare noen få enkeltgjenstander som peker seg ut, men så godt som alle kirkebygg har inventarstykker av høy kulturhistorisk verdi.

Også dette temaet er meget omfattende og inventartypene som presenteres nedenfor er bare en begrenset samling eksempler.

Stavkirkeportalen fra den revne stavkirken på Ål er en av våre fine drageportaler.

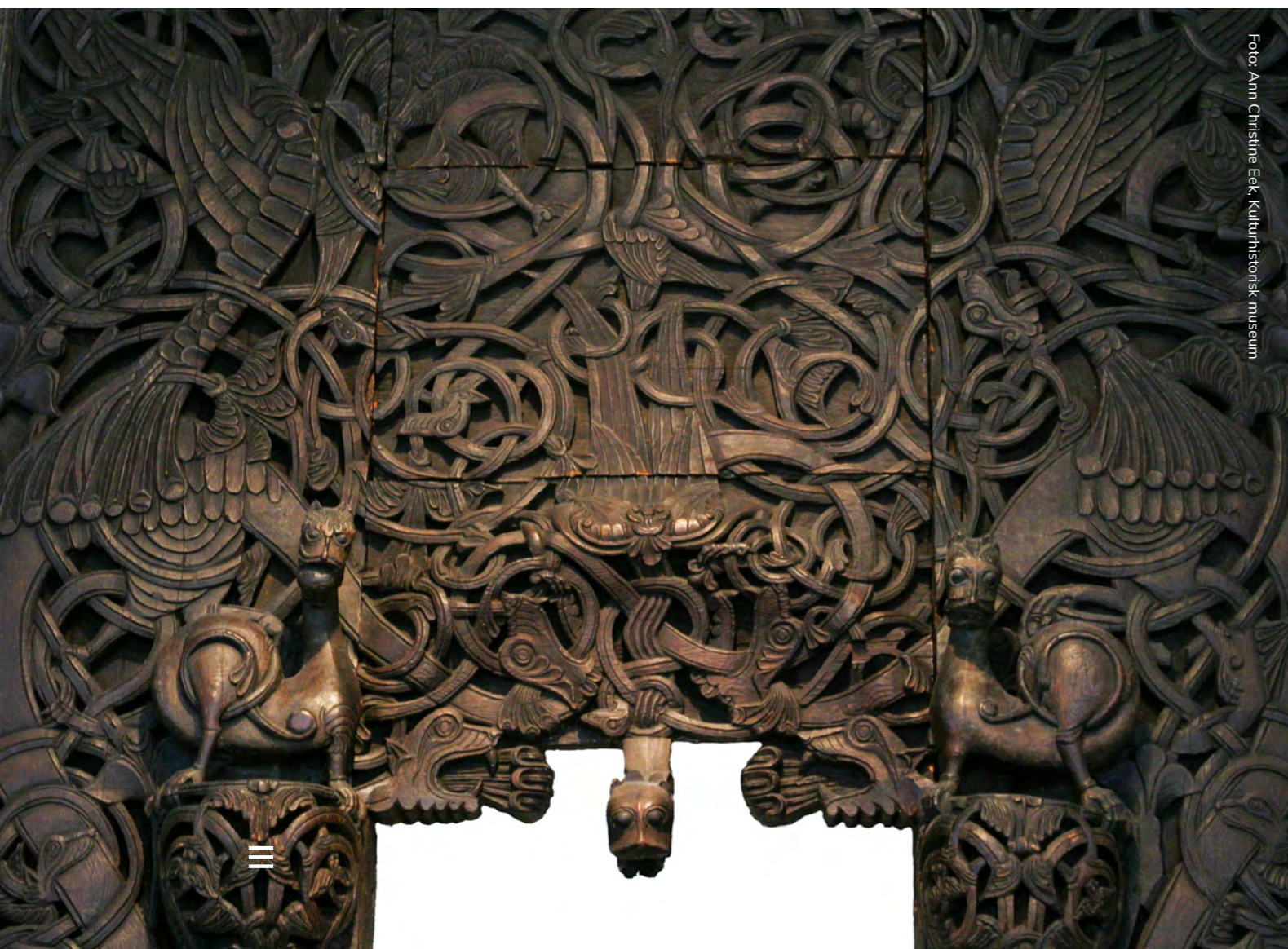

Foto: Ann Christine Fek, Kulturhistorisk museum

Foto: Erik Irgens Johnsen, Kulturhistorisk museum

Paulus fra Gausdal er en bemalt treskulptur fra 1260–1280. Bemalningen har høy kvalitet og har aldri vært fornyet.

Kirkekunst i museer

Ved siden av det historiske kirkeinventaret som er bevart i kirkene er det en god del svært verdifull kirkekunst i museene våre. Alle de gamle universitetsmuseene har slike samlinger. Det har også Norsk folkemuseum og mange andre museer rundt om i landet. Museumssamlingene gir en mulighet til å sammenlikne gjenstandstypenes utvikling over tid eller se bygningsdeler og gjenstander fra kirker som er forsvunnet. Stavkirkeportalene som finnes på Kulturhistorisk museum i Oslo er et eksempel på en slik unik samling.

En del av kirkekunsten i museene er svært godt bevart. Etter at man begynte å varme opp kirkene til gudstjenestene ut over på 1800-tallet ble oppbevaringsforholdene i kirkene dårligere og bemalt kunst ble ofte ødelagt. Slik har museene bidratt til å ta vare på våre fineste arbeider fra middelalderen og etter-reformatorisk tid.

Når kirkekunsten skal studeres, er det derfor avgjørende å ta med de gjenstandene som er på museum og sette dem i forbindelse med arbeidene som er bevart rundt om i kirkene.

Hører kirkekunsten hjemme i kirkerommene eller på museer?

På den ene side hører kunsten til i kirkerommene den er skapt for eller anskaffet til. Der er kunstgjenstandene en del av en helhet. På den annen side kom mye av det beste på museum i perioden fra begynnelsen av 1800-tallet og gjennom det påfølgende århundret. Det skyldes både at bevaringsforholdene lokalt var dårlige og at man da ikke satte pris på de gamle tingene. Selv om man nå verdsetter den gamle kirkekunsten lokalt, er det ikke gitt at de alltid bør tilbakeføres. En ting er kravene til klima og sikring, en annen ting er betydningen av å ha kirkesamlingene som en sentral del av våre kulturhistoriske museer. Kirken taper også noe om museene mister den beste kirkekunsten.

Foto: Nationalmuseet, København

Olav med det milde ansikt, fra Tyllidalen, nå i Nationalmuseet i København.

De største nasjonale samlingene av eldre kirkekunst finnes i Kulturhistorisk museum i Oslo, på Norsk Folkemuseum og universitetsmuseene i Bergen og Trondheim. Det er imidlertid bare i Bergen at kirkekunstsamlingen er styrket de siste årene og viser et fantastisk rikt materiale til publikum. Ellers er det nedbygging og redusert tilgang som har vært situasjonen i de senere årene. Det reflekterer også at kompetansen på dette feltet forvitrer. Det er bare i Bergen at det er ansatte med kunsthistorisk spesialkompetanse på eldre kirkekunst. Dette er fagkunnskap vi som nasjon og kirke ikke har råd til å miste. Kirken kan bidra til rekruttering til utdanning og forskning på feltet.

De senere årene har stadig flere menigheter hatt et ønske om å få tilbakeført skulpturer som er blitt fjernet eller kopier av slike, som for eksempel Tyllidalen menighetsråd i Nord-Østerdal. De har hatt et ønske om å lage en kopi av statuen av Olav den Hellige som mange kaller «Olav med det milde ansikt». Den antas å ha stått i Tyllidalen i 400 år. I 1697 ble stauten sendt som gave til Kongen og har i dag en framskutt plass på Nationalmuseet i København.

Ny kunst i gamle kirkerom

En annen utfordring er holdningen til nye elementer i historiske kirkerom. Utskiftninger og tilføyelser av ny kunst og inventar har vi alltid hatt. Det må det også være rom for i fremtiden dersom kirkerommet ikke skal stivne i sin form. Samtidig har konservatisme og begrenset økonomi gjort at endringen har skjedd svært langsomt, særlig utenfor byene. Dette er grunnen til at så mye gammelt og verdifullt faktisk er bevart.

Når nye elementer skal vurderes, er det avgjørende å stille høye krav til kvalitet, vurdere verdien av det som eventuelt blir fortrent og reflektere over hva de nye gjenstandene representerer.

Fra et liturgisk ståsted er det nødvendig å reflektere over hvilken rolle enhver gjenstand skal spille i gudstjenestelivet og i vår trospraksis i dag. Kanskje kan eldre kirkekunst også bidra til fornyelse i liturgi og forkynnelse?

Foto: Oddbjørn Sørmoen, Den norske kirke

Gamle Tingelstad kirke med rekonstruert alterfrontale.

Alter

Alteret har en selvsagt plass i kirkerommet. De første kristne brukte betegnelsen alter om bordet der man feiret nattverd. Siden nattverden ofte ble holdt på martyrenes graver, ble det en forbindelse mellom alter og martyrgrav. Senere ble relikvier av helgener lagt under eller inni selve alteret. Et bord båret av fire søyler utviklet seg etter hvert til å bli et oppmurt, rektangulært alter med steinplate. I tidlig kristen tid var alteret fritt plassert fremme i koret. Senere ble det rykket tilbake mot korets østvegg.

I Gamle Tingelstad kirke på Hadeland er det middelalderske alterbordet i behold med utsmykning i to generasjoner. Frontalet på forsiden av alterbordet er en nylaget kopi og viser effekten av middelalderens forgylling, som med tiden har blitt mer dempet i originalen fra andre del av 1200-tallet. Altertavlen fra 1699 dekker østvinduet og det motlyset som var en viktig del av kirkerommets uttrykk i middelalderen.

I middelalderen var det en relikvie i alteret og kirkene hadde gjerne tre eller flere altere viet til ulike helgener. Alternisjer ved siden av korbuen finnes fortsatt i mange kirker. Hovedalteret sto alltid i koret og var gjerne forhøyet med noen trinn opp som i Tingelstad. Alteret har alltid vært utsmykket med vokslys for å belyse nattverdunderet.

Foto: Oddbjørn Sørmoen, Den norske kirke

Prekestolen i Tjølling kirke, fra 1700-tallet, er rikt liturgisk utsmykket. De fire evangelistene er malt på hver sin side, over presten henger Den hellige ånds due, og bildet bak presten viser Bibelen med et brennende lys. Timeglasset er heller ikke fjernet. Det hele bekrones med den oppstandende Kristus.

Etter reformasjonen skulle menigheten delta i messen på en annen måte enn før, og det skulle bare være ett alter. Sjelemessene og privatmessene skulle opphøre, og nattverden feires med menigheten rundt nattverdbordet.⁵ Luther mente presten skulle stå bak bordet, vendt mot menigheten, men likevel ble de fleste altere utformet slik at det ikke var mulig, blant annet fordi de ble utsmykket med altertavler.⁶

Knefallene var først uten støtteskranker, men utover å 1700-tallet kom også «tralverk» i tillegg til knefallet, så man hadde noe å lene seg mot. Nå er alterringen et fast inventar i mange kirker.

Om vi tar skrittet frem i tid til 1900-tallet, kan vi se hvordan den liturgiske fornyelsesbevegelsen påvirket kirkerommene. Alterbordet ble flyttet frem i koret eller til kirkeskipet slik at messen kunne forrettes mot folket (*versus populum*). Det var fellesskaps- og nærhetsbyggende og la til rette for menighetens medvirkning. Enkelte steder ble den gamle innredningen fjernet, andre steder har det skjedd en dublering, med både høyalter og bordalter.

Prekestol

Forløperen til prekestolen i norske kirker var lektoriet, et galleri for lesning av skriften over eller i korbueåpningen. Med reformasjonen fikk prekestolen en like viktig plass som alteret. Forkynnelsen av Ordet ble avgjørende i gudstjenesten. Martin Luther selv fikk reist en rikt utsmykket prekestol på den ene vegg i den første kirken han var med på å bygge, slottskapellet Torgau.

Ifølge den danske reformasjonsbiskopen Peder Palladius' instruksjoner i hans *Visitatsbog* (1540–1541) skulle prekestolen være bygd opp i sørøstre hjørne i skipet, der presten kunne få lys fra et vindu. Etter hvert ble prekenen opphøyet gjennom prekestolens og himlingens rike utsmykning.

Barokkprekestolene i Mariakirken i Bergen og Stavanger domkirke er hovedverk fra 1600-tallet med en enorm skulpturrikdom, mens akantusdekoren som har inspirert all rosemaling, kom til Norge i 1699, med prekestolen i Oslo domkirke.

⁵ Kirkeordinansen av 1537. Reformasjonens kirkelov. Oversatt av Terje Ellingsen (Oslo: Verbum, 1990), s. 43.

⁶ [http://www.rdklabor.de/wiki/Altar_\(B._In_der_protestantischen_Kirche\)](http://www.rdklabor.de/wiki/Altar_(B._In_der_protestantischen_Kirche))

Foto: Ukjent, Riksantikvaren

Døpefont

De første kristne ble døpt ved hel neddykking. Døpefonter av stein kom i bruk i tidlig middelalder. De kunne ha forskjellige utforminger, men den mest vanlige er den runde begerformen. Da man begynte å øse vann over barnet i stedet for å dukke det ned i skålen, ble formen gjort grunnere og løse døpefat i metall ble tatt i bruk.

Dåpen var inngangen til kirken, nådens første port. Døpefontens plass var derfor opprinnelig ved inngangsdøren i vest. Fra gammelt av fant første del av dåpsritualet sted utenfor kirkedøren. Etter hvert ble det flere steder bygget egne dåpshus rundt døpefonten.

I 1735 ble døpefonten i Moss kirke flyttet opp i koret med henvisning til at det hadde skjedd i andre kjøpsteder. På midten av 1800-tallet var de fleste døpefonter flyttet opp i nærheten av koret.

Foto: Oddbjørn Sørmoen, Den norske kirke

Venstre over:

Døpefontene har siden middelalderen ofte vært av stein. Det har bidratt til at det er den eldste gjenstanden i mange kirker. Fonten er blitt med fra kirke til kirke. Den romanske fonten fra Skjeberg kirke i Østfold er en av våre rikest utsmykkede. Her har alle apostlene fått plass rundt Kristus, som sitter på en himmelhvelving omgitt av symbolene for de fire evangelistene. Fonten symboliserer kirkens fellesskap, som den dømte tas opp i.

Venstre under:

Døpefonten fra Ringsaker kirke på Hedmarken er fra tidlig 1700-tall. Selve fonten bæres av en putto, et stående barn. Den er laget for å holde et døpefat av metall.

Foto: Jiri Havran, Riksantikvaren

Fluberg kirke i Søndre Land har et korskille fra 1704 med monogrammet til kong Fredrik IV som hovedmotiv. Med reformasjonen ble kongen kirkens overhode, noe som ble godt synlig i kirkeinventaret.

Korskille

I middelalderkirkene var koret oftest skilt fra skipet med en smalere, buet åpning. Foran denne kunne det stå et lektorium som fungerte som en forløper til prekestolen, men som samtidig bar krusifikset og gjorde skillet mellom skip og kor tydeligere. Allerede i gotikken ble det åpnere mellom skip og kor rent arkitektonisk, men man fortsatte å bygge skiller som adskilte kirkens helligste rom fra skipet. Slik ble altertjenesten avgrenset og samtidig fremhevet. Det er mange eksempler på at koret ble forstått symbolsk som himmelen eller paradiset, mens skipet var verden. I Budal kirke i Gauldal, fra 1754, er koret malt med paradisiske trær, mens kirkerommet forble umalt.

Foto: Ukjent, Riksantikvaren

Bergen domkirke har nygotiske benker fra 1880-årene. På 1200-tallet, da domkirken ble bygget, hadde ikke kirken benkerader i det hele tatt. Etter reformasjonen fikk kirkene gjerne lukkede kirkebenker og kirkestoler der de beste ble kjøpt av de mest velstående i menigheten, til inntekt for kirken. Dette bildet viser det egalitære kirkerommet som kom på 1800-tallet, der alle benkene var like og ingen hadde faste plasser.

Benker

Fra gammelt av hadde kirkene hovedsakelig benker langs veggene. Da reformasjonen tilla preken større vekt, ble det behov for flere faste kirkebenker, slik at menigheten kunne sitte eller ha noe å lene seg til mens de hørte på det som kunne være både lange og krevende prekener. Ofte satt kvinnene på nordsiden og mennene på sørsiden, men plassene ble også fordelt etter stand og verdighet med embetsmenn og storbønder lengst fremme og fattigfolk bakerst og på galleriet. De virkelig rike kjøpte seg lukkede kirkestoler hvor de kunne sitte uten å bli sett av resten av menigheten. Utover på 1800-tallet gjorde man, i hvert fall offisielt, slutt på de private kirkestolene og de fleste lukkede stoler ble tatt ut. Kirkene fikk ofte nye benker.

Skulptur og billedkunst

I middelalderen var kirkene fulle av bilder, både malt på flater og skåret i tre og stein. Bildene var viktige deler av forkynnelsen i en kultur hvor bare de færreste kunne lese og hvor store deler av de kirkelige handlinger forgikk på latin.

Etter reformasjonen ble en mengde helgenbilder og figurer som man mente var gjenstand for tilbedelse, fjernet fra sin plass i kirkene. I Kirkeordinansen fra 1537 står det: «Likeså skal de billeder som allmuen hengir seg til og dyrker, som det også er stort tilløp til langveis fra med stort avguder, fjernes helt og holdent».⁷

Det nye billedprogrammet i den lutherske kirken skulle ikke inneholde helgener eller Maria-figurer. I tråd med rådende luthersk teologi skulle en altertavle gjerne ha fire hovedmotiv; Jesu siste måltid med disiplene, korsfestelsen, oppstandelsen og himmelfarten. Billedprogrammet i lutherske kirker har her i landet, gjennom 500 år, utviklet seg til å bli rikere.

Til høyre:

Altertavlen fra Stange kirke ble laget i 1657 og viser den billedrikdommen som vokste frem igjen en tid etter reformasjonen. Motivene er omrammet av rikt utskårne ornamentaler i barokk stil. Helgenene er byttet ut med dyder og gammeltestamentlige personer, mens Kristi lidelse og seier er fremstilt i midtfeltet.

Venstre under:

Dønnes kirke i Nordland har beholdt sin figur av St. Laurentius fra 1400-tallet. Det er en typisk alterfigur fra middelalderen som likevel har overlevd som dekor etter reformasjonen. Kvaliteten på skulpturen er høy og hører til en stor gruppe skulpturer fra Nord-Tyskland og Flandern som ble importert til de rike fiskedistriktene langs kysten i senmiddelalderen.

Høyre under:

Krusifikset fra Gamle Tingelstad kirke er fra tidlig 1200-tall, i likhet med kirken det står i. Fremstillingen av Kristus på korset har vært relevant helt siden de første kirkene, men utformingen har endret seg mye. Til å begynne med ble Kristus fremstilt stående, med åpne øyne og med en seierskrone på hodet. Etter hvert ble lidelsen hovedtrekket, han fikk tornekrone og hodet hang mot den høyre skulderen, som her på Tingelstadkrusifikset.

Foto: Morten Stige

Foto: Oddbjørn Sømme, Den norske kirke

⁷ Kirkeordinansen av 1537. Reformasjonens kirkelov. Oversatt av Terje Ellingsen (Oslo: Verbum, 1990)

Foto: Jiri Havran

Foto: Morten Stige

Steinskulptur i Lunner kirke, Hadeland.

Bygningsskulptur

Ikke bare inventaret, men bygningen selv var en mulighet for fremstilling av bilder og figurdekor. I Norge finner vi den flotteste bygningsskulpturen på portalene til stav- og steinkirker. Dessuten har det vært en mengde figurer rundt vinduer, på konsoller, i takverket og på veggene. Disse skulpturene kan være flotte kunstverk og er en unik kilde til bygningens historie. Ofte er bygningsskulpturen det beste grunnlaget for å datere kirken og fortelle om hvor bygningsfolkene kan ha kommet fra.

Overgangen fra det profane til det sakrale rommet måtte markeres og inngangspartiets form var gjennomtenkt. Et godt eksempel er portalen til Dale kirke i Luster, der den vakre utformingen lag på lag leder den som kommer innover til døren som fører til kirken. Denne kirken har en vestportal som er en norsk katedral verdig. Den er spissbuet i gotisk stil og må ha vært revolusjonerende moderne da skipet i Dale kirke ble bygget i 1220-årene. Den er uvanlig stor for en sognekirke og må ha vært enda mer imponerende med bemaling i sterke farger, slik den ganske sikkert hadde opprinnelig. Den steingrå middelalderdekoren vi er vant til, er et resultat av lang slitasje, overkalking og syrevasking i forbindelse med tidlige restaureringer. Ofte kan mikroskopiske fargespor fortelle om den tapte fargeleden.

Lunner kirke på Hadeland har en av landets fineste samlinger romanske steinskulptur rundt om på fasaden. Kvaliteten er høy og forteller at denne kirken kan ha vært viktigere enn det nå ser ut til. Slik kvalitet kostet ikke nødvendigvis mye penger, men krevde kulturell kapital i form av gode forbindelser. Dette er ikke arbeidet av en lokal steinhugger. Motivet her er det vanligste motivet fra den romanske dyreverdenen: løven. Lunner har også mer eksotiske motiv som kentaur som skyter med pil og bue.

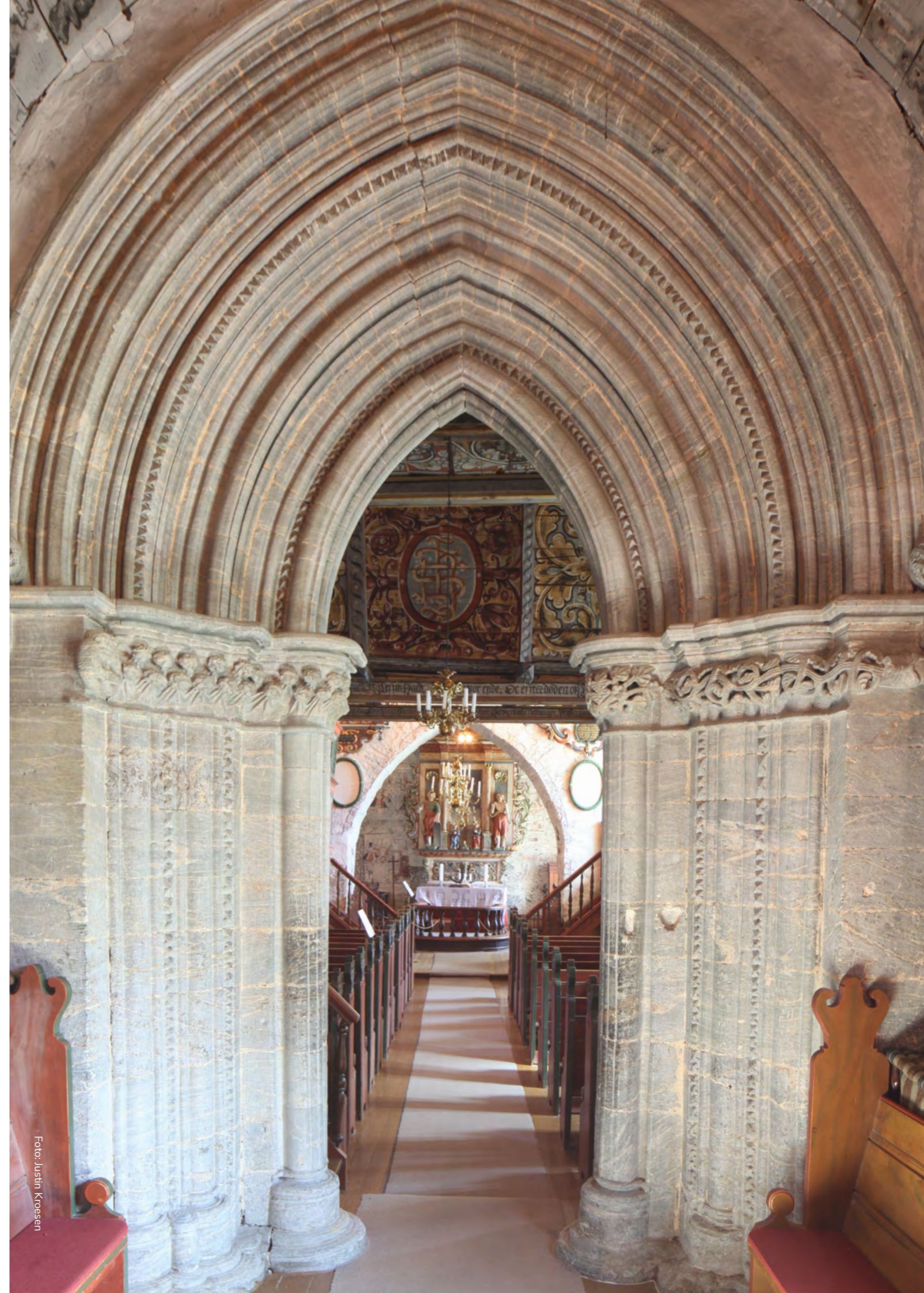

Foto: Justin Kroesen

Foto: Morten Stige

Dale kirke i Luster.

Dekormaling

Veggflatene i kirkerommet var store lerret som ba om dekor. I middelalderen fikk de ofte kalkmalerier med historier fra bibelen og helgenenes liv. Tradisjonen for kalkmalerier fortsatte på 1500- og 1600-tallet selv om motivene endret seg. Dekormaling med akantus og ranker fortsatte frem til begynnelsen av 1800-tallet. Det ga farge til kirkerommet. Med 1800-tallet kom en mer klassisk smak. Både malerier og skulptur ble overmalt i hvitt og grått og nye flater kunne dekoreres med marmorering.

Over:

Dale kirke i Luster har bevart store flater med kalkmalerier fra ulike tider. På bildet ser vi 1500-tallsarbeider i middelaldertradisjon, med fremstillinger av scener fra Bibelen, helgenlegender osv. Selv om motivene er historiske, er draktene fra tiden da bildene ble malt. Slike kalkmaleriutsmykninger kan utgjøre hele billedbibler, f.eks. med sammenstilling av motiver fra nye og gamle testamente.

Til høyre:

Uvdal stavkirke i Numedal har malt dekor fra 1600-, 1700- og 1800-tallet. Blomsterdekor, ranker og marmorering gir en flott fargeeffekt og et fantastisk liv til interiøret. Den dominerende 1600-tallsdekoren viderefører middelalderens friske og sterke farger.

Foto: Birger Lindstedt, Riksantikvaren

Fra koret i Oslo domkirke.

Glassmaleri

Vindusåpningene var en særlig viktig flate for dekorasjon og fargesetting. Glassmaleriene filtrerte lyset som kom inn i kirkerommet og ga det farge. Frem til gotikken var lysåpningene så små at det knapt var plass til bilder, men de gotiske grindverksvinduene hadde flater som kunne dekorerer. Ingen av disse er bevart. Stort sett fikk norske kirker igjen glassmalerier fra slutten av 1800-tallet. Særlig på 1900-tallet ble det utformet nye glassmalerier i samtidens stil og laget av flere av våre kjente kunstnere.

Over:

Emanuel Vigeland var en av kunstnerne som arbeidet mest med glassmalerier og han utviklet en særegen stil. Hans arbeider finnes i mange kirker landet rundt. Oslo domkirke har denne fremstillingen av Marias bebudelse. Både motiv, mønstre og fargebruk refererer til middelaldertradisjonen, men uttrykket er likevel helt unikt.

Til høyre:

Også etter krigen er det gjort store prosjekter med glassmalerier. Vi har sett fondveggene i Kirkelandet kirke og Ishavskatedralen. Dette er det gotiske østvinduet i Stavanger domkirke hvor Victor Sparre satte inn denne rike komposisjonen i 1957. Både de klare fargene og billedprogrammet bygger på domkirkens historie tilbake til middelalderen.

Foto: Jiri Havran, Den norske kirke

Fra preses Helga Haugland Byfuglien innsettelse i Nidarosdomen, 3. oktober 2011. Gamle liturgiske klær er det også bevart flere av rundt om i kirkene. Her har man benyttet de fineste importerte stoffer som silke og fløyel, mens man i moderne tid ofte velger de lokale materialene ull og lin. Utsmykningen var ofte påkostet med gull- og perlebroderier, figurer i høyt relieff og veksling mellom ulike stofftyper.

Tekstiler

Kirketekstilene har en lang tradisjon i kirken. Vevde og broderte tekstiler har utsmykket rom, altere og geistlige. Prestens liturgiske klær utdyper og forklarer det som skjer i en gudstjeneste gjennom kirkeåret. I generasjoner har tekstilene båret preg av vakker utforming og godt håndverk. Lokalbefolkningen har brakt det vakreste man hadde av håndverk til kirken.

Både alteret og veggene i kirkerommet er blitt utsmykket med bilder og ornamenter siden middelalderen. Lange, smale tepper langs veggene kalles refigler. Det franske Bayeuxteppet er en slik kirkeutsmykning.

Selv om tekstilene har vært høyt verdsatt, er det den gruppen utsmykning hvor mest er gått tapt. Samtidig er de en av de mest vitale feltene i kirkekunsten og det lages i dag like fine arbeider som i tidligere tider.

Stola er prestens, diakonens og biskopens tegn på at de er ordinert til sin tjeneste. Den symboliserer at man har gått inn under Guds åk (Jfr. Joh. 10,11).

Messehakel er et plagg prest eller biskop bruker under nattverden, i høytidsgudstjenester, ved kirkejubileum og liknende kirkelige fester.

Korkåpe er det flotteste og mest påkostede liturgiske plagget og er i Den norske kirke forbeholdt biskopene.

Bekkefaret kirke i Stavanger har et billedteppe av Else Marie Jakobsen som alterteppe. Det er et flott eksempel fra 1980 på en moderne bruk av tekstil i kirkeutsmykningen. Her har det tatt plassen til den mer tradisjonelle altertavlen. Teppet gir farge og billedrikdom til et moderne kirkeinteriør.

Foto: Oddbjørn Sørmoen, Den norske kirke

Altersølv fra Skien kirke.

Sølv, bronse, emalje, messing, jern

Kirkene er fulle av fine metallarbeider, fra dekorerte låser, hengsler og beslag på ytterdøren til nattverdsølvet på alteret. De fleste metallgjenstandene er relativt små og kostbare, og har derfor vært egnet som gaver til kirken helt fra 1000-tallet og frem til våre dager. Alterkalk og disk er de liturgisk og prestisjemessig viktigste gjenstandene, mens lysestaker, røkelseskar og krusifikser av emalje også er kostbarheter som brakte ypperlig internasjonal metallkunst til norske kirkerom. For eksempel finnes det emaljearbeider fra Limoges i Frankrike, alterkalker fra England og døpefat fra Tyskland rundt om i norske sognekirker.

Foto: Oddbjørn Sørmoen, Den norske kirke

Frederik IIs bibel. Dette er første bibel trykket av en dansk boktrykker, Mads Vingaard, i København 1589.

Bøker og innskrifter

Kirkene var lenge det eneste stedet bøker ble oppbevart i lokalsamfunnene. Bibler og messebøker og etter hvert salmebøker var nødvendige og kostbare deler av inventaret. Før innføringen av trykte bøker på slutten av 1400-tallet var bøker svært dyre. Kallsbøker og kirkebøker dokumenterte livet i sognet gjennom århundrene, med opplysninger om hvem som ble født, hvem som døde og hvordan det sto til med kirkebygget. Kirkene hadde våre første folkeregistre og offentlige boksamlinger.

Tingvoll kirke på Nordmøre har en stifterinnskrift på norrønt mål skrevet med runer som forteller til alle som kan lese at Gunnar lot bygge kirken. Ofte er det gjennom tegnet og innrisset graffiti at kirkebyggerne og de som har besøkt kirken gjennom århundrene har satt sine merker.

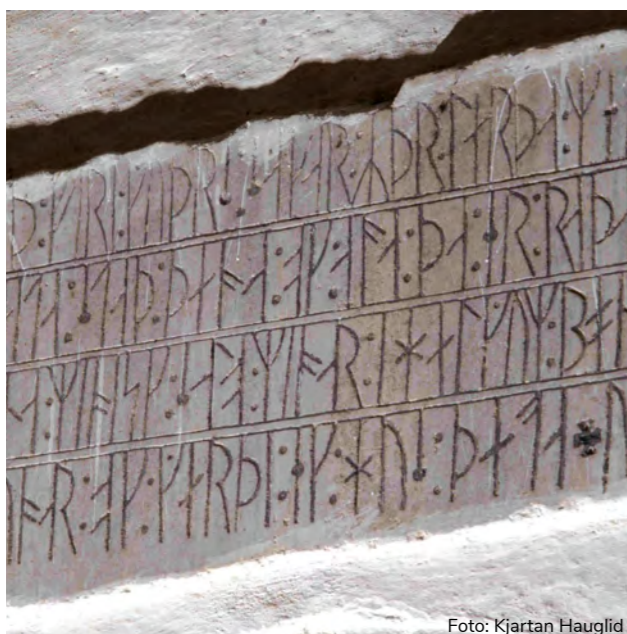

Foto: Kjartan Hauglid

Fra Tingvoll kirke.

Foto: Oddbjørn Sørmoen, Den norske kirke

Orgelet i Trefoldighetskirken i Arendal er bygget i nygotisk stil, slik som kirken ellers. Fronten mot kirkerommet viser noen av pipene, men skjuler resten av piper og «maskineri». Det er et av stadig færre kirker hvor også det originale instrumentet, og dermed den musikalske klangen, er bevart. Orglene har blitt fornyet og modernisert raskere enn kirkebyggene. Orgler som kan brukes til å formidle musikk fra ulike epoker med riktig klang har derfor en særlig kulturhistorisk verdi.

Orgler

Vårt første orgel ble bygget til Nidarosdomen i 1320-årene. Det var etter alt å dømme et enstemmig blokkorgel, som var den vanlige typen gjennom hele middelalderen.⁸

Sammen med ordet har musikken og sangen fulgt kirken fra tidlig tid, men orgelets funksjon i høymessen og sammenhengen mellom orgel og salmesang har ikke alltid vært så selvsagt som i vår tid.

I de lutherske kirker har pipeorgelet kommet til å spille en helt sentral rolle i gudstjenesten. Det representerer den lyden mange forbinder med kirker. Pipeorgler hvor luften til et tusentalls piper kan styres av én person, fant sin tidligste form på 1400-tallet. Et tidlig orgel i Norge ble hentet fra Bremen på 1500-tallet og installert i det som ble et av Norges første protestantiske kirkerom, Domkirken i Bergen.⁹ Men det var først på 1600- og 1700-tallet at orgler begynte å bli utbredt i større bykirker.

De første hundre år etter reformasjonen var orgelet et solistinstrument som ikke var knyttet til salmesangen. Det var først utpå 1600-tallet at akkompagnementsfunksjonen ble vanlig der man hadde orgler, og dermed ble orglene viktige for å lede salmesangen. Til å begynne med ble orglene importert fra utlandet eller bygget av utenlandske orgelbyggere. På 1700-tallet vokste det frem en norsk orgelproduksjon og stadig flere kirker fikk egne orgler. Likevel var det først i løpet av 1800-tallet at det ble vanlig å ha orgler i kirker over hele landet.

⁸ Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder. Bd. 12, s. 692.

⁹ Fett, Harry 1911: Norges kirker i det sekstende og syttende aarhundrede. (Oslo: Norsk folkemuseums forlag) s. 11

Foto: Morten Stige

Foto: Morten Stige

Hedrum kirke i Vestfold har to generasjoner kirkeklokker. Den med sukkertoppform er blant landets eldste, støpt på 1100- eller 1200-tallet. Klokken har kalt folk til messe i Hedrum i 800 år. Den andre klokken er fra år 1600 og forteller i klartekst om de fornemme brukerne av kirken, slekten Jernskjegg på Fresjegodset. Giverne har fått støpt inn sine navn og våpenskjold.

Innføringen av orgler i menighetssangen skapte endringer i menighetssangen. Den ble mer uniformert under organistens ledelse. Men orgelet har en funksjon ut over dette. Når sangen tar slutt, for eksempel når kisten bæres ut i en bisettelse, kan orgelet fortsette sangen. Slik bidrar orgelet til en egen dimensjon i kirkerommet.

Lenge var de fleste orgler relativt standardiserte og av beskjeden størrelse. I dag er de fleste nyere orgler tilpasset rommets arkitektur og fyller det med en klang som blir en del av kirkens signatur.

Siden slutten av 1800-tallet har organisten hatt en nøkkelrolle i menighetens liv. Gode organister beriker gudstjenesten kunstnerisk og kan være en drivkraft bak korsang og andre musikalske aktiviteter som engasjerer menigheten. Den musikken som spilles og de salmene som synges reflekterer både internasjonale og lokale tradisjoner.

Kirkeklokker

Hovedoppgaven til kirkeklokkene har alltid vært å kalle til gudstjeneste og varsle tidebønner. Klokkene har også ringt inn helg og høytid, i tillegg til gravferd og vigsel. Slik har kirkeklokkene vært med på å gi menneskers hverdag en rytme i et utvidet kirkerom. De har vært et helt sentralt liturgisk element. Noen steder har klokkene vært viktige for sitt nærmiljø ved å gi arbeidsdagen timer og rytme. Dessuten har kiming med kirkeklokkene utenom høytid varslet fare og kalt til innsats. Det å forstå kirkeklokkene er allmennkunnskap vi er i ferd med å miste.

Bruken av kirkeklokkene er en av de eldste tradisjonene knyttet til gudstjenesten. Klokkeren har vært en sentral person som har gjort mye mer enn å ringe, men tittelen viser hvor sentral denne oppgaven var. Nå er det svært få kirker igjen hvor det ringes for hånd. Bratte kirketrapper og støyende klokker gjør sammen med nye HMS-krav at maskinell ringing fremstår som rasjonelt og kostnadsbesparende, noe som forårsaker at en gammel kunst i kan gå tapt.

Kirkegård

Oppfatningen om døden endret seg radikalt med overgangen til kristen tro, og dermed også gravskikker og ritualer. Arkeologer ser straks ut fra avdødes armstilling og gravens retning om det er en kristen eller førkristen grav de står overfor.

Døden ble sett på som en fortsettelse på livet. Det var derfor viktig å bli begravet i vigslet jord og at det ble bedt for avdøde. Kirkegårdsmuren ble avgrensningen av det vigslede området. Kirken «omfavnet» på denne måten de døde og hadde fortsatt omsorg for dem. Dette kommer også fram på enkelte gravminner fra middelalderen, der den som leser teksten oppfordres til å gå i forbønn for den gravminnet ble reist over.

Kirkens lære om Kristi nærvær i nattverdens brød og vin, gjorde at det beste var å bli begravet under kirkegulvet i eller på utsiden av kirkens kor. Denne tradisjonen fortsatte i den lutherske kirke, selv om teologien var forandret. Gravlegging under kirkegulvet ble avskaffet i 1805 av hygieniske grunner, men fremdeles er graver og kister fra før den tid bevart i mange kirker.

Velstående familier kunne ha gravkapeller som tilbygg til kirken med inngang fra kirkerommet eller som frittstående på kirkegården. Dette kunne forekomme på landet, men var vanligst i byene.

Begrepet kirkegård kommer naturlig av at gravplassen, der det var mulig, lå rundt kirkebygget. Til inn på 1800-tallet, og noen steder også lenger, så kirkegården ut som en åpen eng, uten beplantning og med en ujevn overflate. Gravtuene sank sammen og gikk etter hvert i ett med resten av kirkegården. Ferskere graver ble markert med trekors. Bare de rikeste hadde permanente gravminner i stein. Etter hvert ble det også laget gravminner i metall, produsert av de norske jernverkene.

På slutten av 1700-tallet anla man store gravlund i utkanten av de store og raskt voksende europeiske byene. Disse ble preget av tidens moderne parkidealer. Gravlund ble mer et vakkert minnested for refleksjon og opplevelse enn den vigslede jorden knyttet til det liturgiske fellesskapet i kirkebygget.

Selv om norske byer var betydelig mindre, kom impulsene også inn på norske kirkegårder og ikke minst på gravlundene som ble anlagt uavhengig av kirkebyggene. Norske kirkegårder før 2. verdenskrig besto ofte av graver med klart avgrensede felt, omgitt av hekker eller støpejernsgjerder, og med rammer og monumenter i stein eller metall. Kirkegårdene hadde grusganger og beplantning som skapte sammenheng og helhet mellom de private gravstedene.

Med modernismen kom de åpne gressflatene. Med moderne krav knyttet til estetikk og effektivitet, forsvant gjerne hekker og rammer, og gravstedene ble kun markert med en gravstein med strenge krav til størrelse.

Utforming av og utstyr på den enkelte kirkegård eller gravlund varierer over hele landet, ofte styrt av klimatiske forhold, jordsmonn, materialtilgang og kulturelle faktorer. En kirkegård i Finnmark vil ofte ikke ha en tradisjon for gjenbruk slik som sørover i landet, av klimatiske og kulturelle grunner. Disse kirkegårdene vil derfor vokse i størrelse.

Foto: Morten Stige

Ringsaker kirke ved Mjøsa har flere flotte gravminner fra høymiddelalderen bevart og utstilt inne i kirkerommet. Trapesformen var vanlig og stammer fra den opprinnelige funksjonen som kistelokk. Ofte er ikke navnet hugget inn. Det kan være fordi det var malt på eller fordi alle i sognet visste hvem som lå der likevel.

En utvikling i en mer multikulturell kultur som dagens norske, er også at det offisielle begrepet endres fra kirkegård til gravlund og gravplass.

Kirkegården har alltid vært en vesentlig del av kirkestedet. Mange middelalderkirker har beholdt terrengforhold og plassering i et landskap ikke veldig forskjellig fra slik det var da kirken ble reist. Kirkegårdene vil også overraskende mange steder ha graver eller strukturer fra middelalderen relativt intakte. Alle kirkegårder fra alle perioder vil kunne inneholde gravmateriale fra den tiden de har vært i bruk. Både gravminner og det som er bevart i bakken vil være deler av stedets kulturarv.

Gravminner og epitafier

Inntil slutten av 1800-tallet var varige gravminner av stein eller metall forbeholdt de mest velstående i samfunnet. Vanlige folk fikk i høyden markert graven med et kors. Av den grunn er relativt få gravminner fra tidligere tider bevart. Vi har likevel et hundretalls gravminner av stein fra middelalderen og enda flere fra århundrene etter. En av grunnene til at så mange av disse gravsteiner tross alt er bevart, er at de rikeste ofte fikk sin grav inne i kirkene.

Gravminnene er interessante kilder til trosoppfatninger og sosialhistorie på det stedet de hører til. Også nyere gravminner forteller om navneskikk, levetid, yrkestitler og motesvingninger i gravkunsten. Valg av materialer brukt i gravminnene har alltid vært styrt av lokale forhold. Det har vært naturlig å bruke lokal stein. I områdene rundt jernverkene er det ekstra mange støpejernsmonumenter, og i deler av Gudbrandsdalen holdes fremdeles tradisjonen med klebersteinsmonumenter i hevd.

Etter reformasjonen fikk vi minnetavler, epitafier, over de døde inn i kirkene. Dette kunne være rikt dekorerte fremstillinger av fremstående menn og deres familier. På grunn av den kunstneriske kvaliteten er mange av disse bevart. I byene var det ofte rikfolk som fikk satt opp epitafier. På landsbygda dominerte prestefamiliene. Epitafiene portretterer ikke bare personene de er reist over, men de kan også ha fremstillinger med tidstypisk teologisk læreinnhold.

Foto: Oddbjørn Sørmoen, Den norske kirke

Minnetavle i Stavanger domkirke. Tausan-epitafiet er fra 1676 og minnes biskop Christian Tausan og hans familie. Omrammingen er fantastisk treskjærerarbeid som viser dyder og musiserende engler. Bibelske motiver er begrenset til treenigheten som troner på toppen. Dette er et av landets flotteste minnetavler, men i sognekirkene er det mange fine, mindre spektakulære eksempler.

Foto: Morten Stige

Hustad kirke i Inderøy har en fin gravplate i empirestil. Jernverkene rundt om i landet førte til en mote med kors og gravplater i støpejern. Her har vi internasjonale dødssymboler som timeglasset og de kryssede beinpipene. Trøsten er evighetssymbolet; ormen som biter seg selv i halen, et bilde på oppstandelse og evig liv.

Prestegård

I den første tiden hørte presten til kirkeierens husholdning og hadde dermed ikke disposisjonsrett over eiendom. Etter hvert som kirken fikk sterkere selvstendighet fikk sognepresten egen husholdning, noe som på landet var det ensbetydende med en gård og dyrket jord.

Prestene ble mektige menn som representerte kunnskap og makt, og ofte også rikdom. Prestens makt i lokalmiljøet ble ikke mindre etter reformasjonen. Presten ble kongelig embedsmann og representerte kongemakten rundt om i landet. Prestens bolig kunne styrke kirkestedet som lokalt samlingssted der prestegården lå i nærheten.

De fleste sogneprester bodde på prestegårder, bortsett fra i byene der det kunne være mer variasjon i boforhold. På det meste hadde vi ca. 450 prestegårder.¹⁰ Biskopene bodde i bispegårder. Dette var i middelalderen palasser som konkurrerte med kongens residenser. Erkebispegården i Trondheim er det fremste eksemplet og er attpåtil godt bevart. Både Stavanger og Oslo har rester av sine eldste bispegårder.

«I opplysningstiden på 1700-tallet ble prestegårdene ofte mønsterbruk hvor de lokale bøndene kunne lære om nye vekster og moderne jordbruksmetoder.»

Jordegods

Det var stor forskjell på hvor lukrative de ulike prestekallene var. Størrelsen på prestegården var en av årsakene til dette. Først i 1897 kom det en standardisering av prestens avlønning som frikoblet den fra inntektene fra gårdsbruket.

I løpet av middelalderen ble kirken landets største jordeier med samlede eiendommer større enn de kongen disponerte. I få andre land samlet kirken så stor del av jordbrukseieendommene gjennom gaver, arv og oppkjøp. De største jordegodsene tilhørte klostrene og domkirkene, men også mange sognekirker eide store landarealer som de fikk gode inntekter fra.

Med reformasjonen overtok kongen det sentralkirkelige godset og tilførselen av ny jord stoppet opp. Sognekirkene beholdt likevel sine lokaleide gårder og gårdparter. I 1720-årene ble imidlertid kirker og kirkegods konfiskert av kongen som solgte det til investorer mot at de tok på seg plikten til å vedlikeholde kirken. Prestene fikk disponere prestegårdene som uansett var den eneste delen av jordegodset som var blitt drevet av presten selv.

¹⁰ Horgen, Jan Erik 1999: Norske prestegårder. Folk og Hus. Oslo. s. 25.

Prestegårdskultur

I opplysningstiden på 1700-tallet ble prestegårdene ofte mønsterbruk hvor de lokale bøndene kunne lære om nye vekster og moderne jordbruksmetoder. Bygningene på prestegården representerte nye impulser både når det gjaldt arkitekturstiler og teknologi. Prestegårdene var f.eks. tidlig ute med å bygge enhetslåver til erstatning for de mange småhusene på eldre gårder.

«Potetprestene» var, ved siden av å preke Guds ord, opptatt av å utvikle jordbruket og hadde en arena for å dele sin kunnskap om og interesse for biologi, astronomi, geologi, dokumentasjon av historiske minnesmerker og topografiske beskrivelser. Prestegårdene var kulturhus rundt om i norske bygder og småbyer. Presten hadde utdanning og hadde omgang med andre embedsmenn som sorenskriver, lensmann og etter hvert doktor.

Presten og hans familie gikk foran i 1800-tallets mobilisering for det nasjonale, ikke minst i oppbyggingen av en nasjonal litteratur. Svært mange av våre tidligste forfattere og akademikere kom fra prestefamilier. Også døtrene på prestegårdene var av de første som fikk utdanning og kunnskap utover husstell.

Prestegårdenes fremtid

Selv om prestens boplikt nå er opphevet og den tette forbindelsen mellom prest og kirkested er svekket, vil det være av stor betydning å beholde prestegårder som fortsatt ligger på kirkestedet i kirkelig eie. Ved en oppløsning av Opplysningsvesenets fond er det en prioritet for Den norske kirke å beholde prestegårder som ligger i tilknytning til kirkestedene. Om ikke presten nødvendigvis bor der, kan prestegården likevel være et religiøst og sosialt møtested som viderefører kirkestedets sentrale rolle.

Det kan være verdifullt å videreføre prestegårdens bruk som prestekontor, forsamlingslokale og kulturhus. Men det forutsetter at det etableres modeller som gir kostnadsdekning for vedlikeholdet, enten gjennom kirkens budsjetter ved kirkelig bruk, eller gjennom utleieinntekter og samarbeid med kommunene over deres kulturbudsjett.

Foto: Kartverket, 2021

Foto: Kartverket, 2021

Foto: Morten Stige

Kulturmiljøet på Granavollen har to tyngdepunkter. Ett rundt Søsterkirkene og ett rundt prestegården med Steinhuset fra middelalderen. Avstanden er kort, og omrammingen er et veldrevet jordbrukslandskap.

Foto: Morten Stige

Ringsaker prestegårds tun ligger i akse til kirkegårdens vestport. Til sammen utgjør kirke og prestegård en storslått komposisjon.

Gran prestegård

Gran prestegård på Hadeland ble gjenoppbygget etter en brann i 1978 og er et eksempel på at prestegårdenes betydning går langt ut over selve hovedbygningen. Om det enorme prestegårds-komplekset som ble revet i 1902 hadde vært bevart, ville det i seg selv hatt stor interesse, men også den enkle prestegårdsbygningen som nå står, representerer høye kulturhistoriske verdier. Her har presten bodd i mange hundre år og her bor denne fortsatt. Det har stor symbolsk betydning at presteboligen fortsatt inngår som en levende del av et unikt kulturmiljø som rommer mange elementer: Søsterkirkene, kirkestallene, Granavollen gjestgiveri, det gamle kommunehuset og det nyetablerte kunstverkstedet Glasslåven.

Prestegårdstunet ligger bare noen hundre meter lenger vest og rommer foruten presteboligen det såkalte Steinhuset fra høymiddelalderen, prestegårdshagen, som er åpen for publikum, og driftstunet på gården som nå er skilt fra presteboligen. På alle kanter er det et godt kultivert jordbrukslandskap.

Da Gjøvikbanen ble bygget omkring 1900, flyttet gradvis sentrumsfunksjonen ned rundt jernbanelinjen, men i de senere årene har det blitt satset på å gjenopplive Granavollen som kommunens kulturelle sentrum. Det er en indirekte erkjennelse av kirken som forutsetning for den historiske utviklingen på Granavollen og den attraksjonen Søsterkirkene fortsatt er.

Ringsaker prestegård

Ringsaker prestegård sett fra kirkegårdens vestport. Her er det prestegården som dominerer på kirkebakken der den ligger fritt og romslig med utsikt over Mjøsa. Gårdsplassen er omkranset av driftsbygninger. Den fredete hovedbygningen er fra midten av 1700-tallet, men er oppført på hvelvkjellere som antagelig er fra middelalderen, så her er prestegårdstradisjonen lang.

I 2021 bor presten fortsatt på prestegården. Prestegården og jordveien rundt, med hage og dyrket jordbruksland ned mot Mjøsa er en avgjørende del av kirkestedet og dets høye kulturhistoriske verdi. Her er de århundregamle sammenhengene mellom gård, kirke, ferdselsveier og jord bevart slik at det er lett å forstå sammenhengen.

Foto: Kartverket, 2021

Foto: Ernst Furuhatt, Nordlandsmuseet

Gildeskål prestegård

Gildeskål prestegård i Nordland inngår i et lite sentrum utviklet rundt middelalderkirken fra 1100-tallet. Prestegården er i hovedsak fra 1700-tallet og er fredet. Den ligger et steinkast fra den gamle kirken og en kort gangtur fra nykirken bygd i 1881. Presten bor her fortsatt og bidrar til at det alltid er folk og lys i husene på dette eldgamle kirkestedet. Forpakterbolig og driftsbygning er overtatt av Salten museum og bidrar også til liv i det gamle tunet. På sjøsiden er det kai og båtstøer som har vært brukt av kirkegjengere i all tid.

I et slikt miljø er en bebodd prestegård en stor ressurs og et viktig bidrag til å opprettholde Gildeskål som et aktivt kirkested og ikke bare et isolert bygg som åpnes noen timer hver søndag. Tettstedet ligger noen kilometer mot sør, men kirkestedet er fortsatt viktig for folk i området.

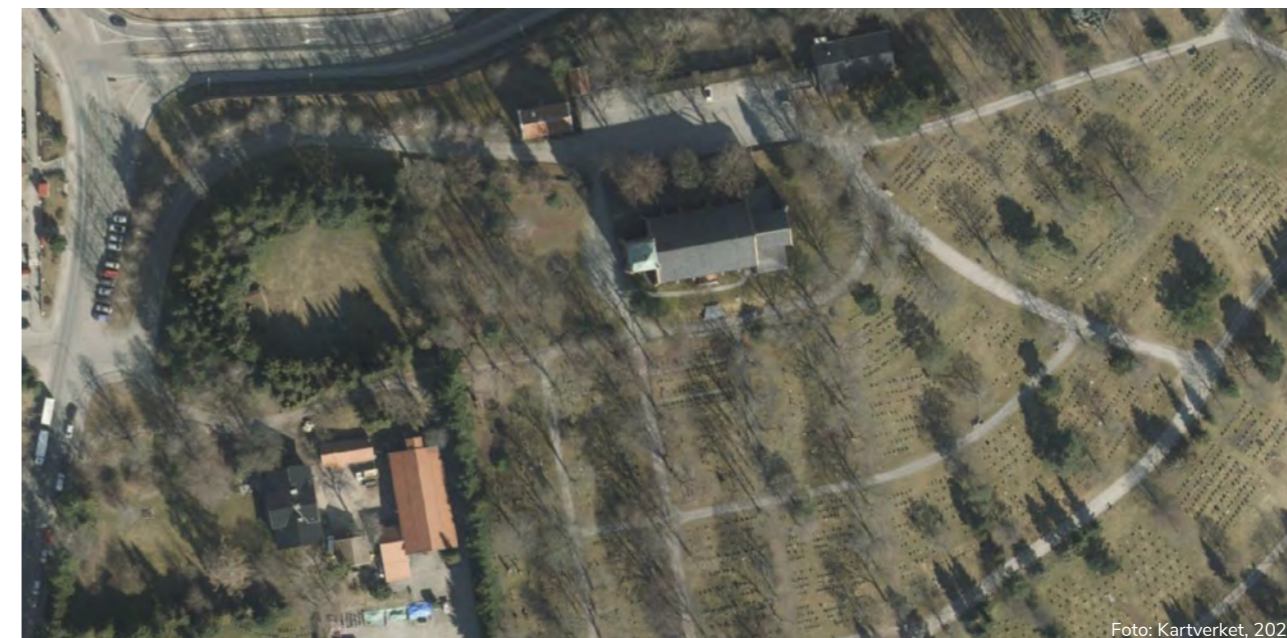

Foto: Kartverket, 2021

Foto: Ole Tobias Olsen, Oslo museum

Østre Aker prestegård

Østre Aker kirke i Oslo fremstår nå som en bykirke, men da den ble bygget i 1858, lå den langt ute på landet og ble etablert med prestegård. Begge bygg er i teglstein. Kirken er i nygotisk stil, mens presteboligen er et av våre eldste hus i sveitserstil.

Ved kirken er også de gamle kirkestallene bevart. Beliggenheten på en høyde over omgivelsene, som nå er dominert av svært trafikkerte veier og moderne bebyggelse, gjør dette til et særegent sted og en sjeldent vakker grønn lunge.

Besøkende til Østre Aker kirke opplever det historiske miljøet foran kirken med kirkestallene, mens prestegården nå er ganske stengt mot kirkegården. Prestegården eies av Oslo kommune og det ligger derfor til rette for mulig bruk som prestebolig samtidig som gården kan være en ressurs for kirken.

Fotografiet av Østre Aker prestegård fra 1863–69 viser forholdet mellom prestegård og kirke bedre enn et nytt bilde, siden det nå er gjengrodd rundt prestegården og på kirkegården.

3

Foto: Egil Lønne

Den samiske kirkelige kulturarv

Den norske kirke har ansvar for forvaltningen av de kirkelige kulturminnene, inkludert kirkelige kulturminner i samiske områder. Formålet med dette kapittelet er å gi en grunnleggende innføring for å kunne drøfte kirkens forvaltning av samisk kirkelig kulturarv.

Kapittelet handler først og fremst om materielle samiske kirkelige kulturminner, mens immaterielle minner omtales der det er naturlig. Det legges størst vekt på kirkebygninger.

Andre materielle kulturminner, som kirkenes inventar og interiør, er ikke vektlagt. I de fleste tilfeller inkluderer et kirkested også kirkegård og kulturmiljø rundt kirken, selv om dette ikke er uttrykt spesifikt.

Alle stående kirker i Norge som er bygd før 1537 er automatisk fredet etter kulturminneloven § 4 første ledd pkt. a.

For kirker som defineres som samiske, gjelder imidlertid en annen del av samme lov: En kirke som defineres som samisk og som er fra år 1917 eller eldre vil være automatisk fredet i medhold av kulturminneloven § 4 andre ledd.¹

I dag er ingen kirker registrert fredet på dette grunnlaget. Årsaken synes å være at forvaltningsmyndigheten ikke har definert hva som er samiske kirker. Denne utfordringen må Den norske kirke ta stilling til. Dette står i kontrast til vernestatusen til kirkegårdene, der Institutt for kulturminneforskning (NIKU) på oppdrag fra Riksantikvaren, har registrert automatisk fredete samiske kirkegårder.

Samiske kirker og kirkegårder er en del av både samisk kulturarv og kirkelig kulturarv. Eldre kirkebygninger i samiske områder har falt mellom to stoler, der ingen offentlig instans har tatt hensyn til at samiske kirker ifølge kulturminneloven er underlagt andre regler enn andre kirker i Norge. Den norske kirkes forvaltningsansvar inkluderer også historie og kulturminner i de samiske områdene. Det er derfor viktig at kirken styrker sin kompetanse på samisk kirkelig kulturarv. Dette inkluderer fagkompetanse innen feltet samisk kultur og historie – og kirkens rolle i de samiske samfunn. Det er viktig at Den norske kirke som kulturminneforvalter har et nært samarbeid med Sametinget og Riksantikvaren om samiske kulturminner.

¹ Rundskriv Q-06/2020 18. desember 2020. Forvaltning av kirke, gravplass og kirkens omgivelser som kulturminne og kulturmiljø.

Samene er et urfolk med eget språk, kultur og historie, som har bebodd sine tradisjonelle områder, Sápmi, lenge før etableringen av riksgrensene på 1700- og 1800-tallet. I denne rapporten fokuseres det først og fremst på samer og samiske områder innenfor grensene av dagens Norge. Norge er en stat dannet på to folks territorium: det norske og det samiske. Samisk historie er dermed tett sammenvevd med norsk historie, samtidig som samer i Norge har en delvis felles historie med samer i de tre andre landene. Også nabostatenes historie har hatt innvirkning på samer i Norge. Samene har aldri dannet noen egen stat.

Før samene ble integrert i statssystemet var de organisert i lokale fellesskap kalt siida, som hadde både en sosial, territoriell og økonomisk funksjon. Den gamle siida-institusjonen mistet det meste av sin funksjon da samene for alvor ble en del av statssystemet. Samene har dermed ikke hatt egne offisielle institusjoner, verken profane eller sakrale. De aller fleste samer i dag er medlemmer av Den norske kirke, og mange samiske områder har høy kirkesøkning. Det er særlig høy deltakelse i overgangsritualene dåp/dåpsstadfestelse, konfirmasjon, vielse og gravferd.

Selv om de fleste kirkesteder opprinnelig ble etablert av ikke-samer, oppleves de fysiske kirkebyggene, kirkegårdene og det øvrige kulturmiljøet rundt kirkene som en del av den lokale samiske kulturen. Kirken og kristendommen er dermed en del av både den materielle og immaterielle samiske kulturarven.

Samisk kirkegård, Skånland andre kirkegård.

Foto: Elin Myrvoll, Riksantikvaren

Forvaltning av og definisjoner på samiske kulturminner

Sametinget har forvaltningsansvar for samiske kulturminner, men Riksantikvaren beholder inntil videre myndigheten for forvaltningen av fredete kirke, jf. Ansvarsforskriften § 2 (7), ifølge Kirkerundskrivet av januar 2021.

Ifølge Sametingets nettside er samiske kulturminner i utgangspunktet alle spor knyttet til samisk bosetting i store deler av Norge. Samiske kulturminner fra 1917 eller eldre er automatisk fredet. De er vernet mot alle tiltak som innebærer skade, ødeleggelse eller utilbørlig skjemming.

Sametinget har for tiden ingen konkrete planer for kirkene i samiske områder, men er positive til Den norske kirkes engasjement, og ønsker et samarbeid.

a. Definisjon på samiske områder

Sametinget definerer fylkene Troms og Finnmark, Nordland og Trøndelag, samt deler av fylkene Innlandet og Møre og Romsdal, som samiske områder. Den norske kirke bruker den samme definisjonen. Dette tilsvarer bispedømmene Nord-Hålogaland, Sør-Hålogaland, Nidaros og mindre deler av bispedømmene Hamar og Møre. Store deler av dette området har tradisjonelt hatt og har fortsatt samisk bosetting, men det varierer sterkt hvor stor andel samer som bor i de enkelte kommunene, fra indre Finnmark der samene er i majoritet til kommunene lenger sør der samene er i minoritet. I tillegg har mange samer flyttet til andre områder i Norge, slik at det i dag bor samer over hele landet.

b. Definisjon på samiske kirker og kirkegårder

Samtlige kirker og kirkegårder i hele dette området kan ikke defineres som samiske. Det er nærliggende å se på både Riksantikvarens definisjoner av samiske kirkegårder og Sametingets kriterier for samiske bygninger. Riksantikvaren utarbeidet på begynnelsen av 2000-tallet en metode for å definere samiske kirkegårder der man tok utgangspunkt i prosentandelen samer i de ulike herreder ifølge folketellinger fra 1890–1900. De kirkegårdene som da ble valgt som samiske kirkegårder er dermed blitt automatisk fredete. NIKU skriver i rapporten at dette er en forenkling av kompliserte demografiske forhold og at det trolig gjengir minimumstall for samisk befolkning. Tallene var hentet fra folketellinger utført i fornorskningstiden, noe som kan være utslagsgivende for andelen registrert som samer. I tillegg har stor innflytting av nordmenn og kvener, samt interetniske ekteskap, ført til at andelen samer gikk ned i mange samfunn.

Sametingets viktigste kriterium for å definere en bygning som samisk er at den brukes eller har blitt brukt av samer. De fleste samiske bygninger som er fredet er private hus og gammer. Av offentlige bygg er noen få skoler fredet. Mens gammene er bygget av samer etter samisk byggeskikk, er ikke dette nødvendige kriterier for hus og skoler som er definert som samiske. Der holder det at bygningene er brukt av samer. For de eldre skolebygningene inngår det også at de ligger i et samisk område og at de lokale samene betrakter det som sine skoler. Et lignende kriterium kan søkes i defineringen av samiske kirker.

En kombinasjon av muntlige og skriftlige kilder bør også brukes videre i arbeidet med samiske kirkers vernestatus. Informantene vil ha god kjennskap til bruken på 1900- og 2000-tallet, mens opplysninger fra tiden før kan finnes i kirkebøker og andre eldre kilder. Samenes bruk av kirkene skiller seg lite fra den øvrige befolkningens bruk, men det kirkelige engasjementet har i stor grad vært på norske premisser. Alle kommuner eller sokn, også de samiske, har hatt en norsk elite bestående av offentlig ansatte tjenestemenn og deres familier, der soknepresten spilte en svært sentral rolle langt opp på 1900-tallet. Det var ikke uvanlig at samiske kvinner deltok i kirkeforeninger ledet av norske kvinner, ofte innflyttere (preste- og lærerfruer). Som et eksempel kan det nevnes at den fleretniske bygda Njauddâm/Njâvdân/Neiden i Máttá-Várjjat/Sør-Varanger, fortsatt har en aktiv kirkeforening med både samiske, kvenske og norske medlemmer, der innkjøp av utstyr til kirken og stell på kirkegården er de viktigste oppgavene. Fra sørsamisk område kjenner vi til at samiske kvinner i første halvdel av 1900-tallet sydde alterduk i hardangersøm til Raarevihke/Røyrvik kirke. Dette var en tid med en sterk nedvurdering av samisk språk og kultur fra styresmaktens og storsamfunnets side, uten rom for å inkludere duodji (samisk håndverk) i kirketekstilene.

Heller ikke det som kan kalles samisk hverdagskristendom har fått plass innenfor kirkens rammer. Den samiske teologen Tore Johnsen (2020) viser i sitt doktorgradsarbeid hvordan hans nordsamiske informanter forholder seg til tre hovedkategorier av åndelige praksiser. Den første kaller han «offentlige kristne fellesskapspraksiser» (det som skjer i kirken). Den andre er «åndelige praksiser i hjemmet» (eksempler: Fadervår som kveldsbønn, salmesang, takk for maten, hjemmedåp og husmøter). Den tredje kategorier er kulturelle og åndelige «hverdagspraksiser» (eksempler: velsignelsespraksiser, å spørre om lov til å bygge hus eller å overnatte i eller høste av naturen). Fra et samisk perspektiv henger alle disse sammen, men denne tredje kategorien har i svært liten grad blitt anerkjent av kirken. Disse åndelige tradisjonene er en viktig del av den immaterielle kulturarven, som kirkens aktører bør ha kunnskap om i arbeidet med samisk kirkelig kulturarv og i arbeidet med forsoning.

I arbeidet med identifisering av samiske kirker er det viktig å ha kjennskap til historien, særlig fornorskningspolitikken, som hadde størst virkning i kyst- og fjordområder der samisk språk og kultur enten har forsvunnet eller blitt sterkt marginalisert. I flere av disse områdene foregår det i dag en revitalisering, for eksempel blant pitesamer i Nordland. Dette har ført til at man nå ønsker å ta i bruk liturgi på pitesamisk i Skierrestádde/Skjerstad sokn. Et annet eksempel er Sør-Varanger som fortsatt har en stor nordsamisk befolkning. Siden 1990-tallet har man arbeidet med revitalisering, der også kirken er involvert med samiske gudstjenester og samisk salmesanggruppe.

Den materielle og den immaterielle kirkelige kulturarven er en del av den samiske historien. Den norske kirke på nasjonalt, regionalt og lokalt nivå bistår den samiske befolkningen med å dokumentere, ivareta og utvikle denne kulturarven. Dette inkluderer selvsagt også områder der samene i dag er i minoritet. Det bør gjøres vurderinger i hvert enkelt tilfelle utfra kulturminneloven og Sametingets kriterier, der samisk bruk både på etableringstidspunktet og i ettertiden, er en avgjørende faktor. Spesielle samiske kjennetegn, slik som samisk arkitektur og ornamentikk, kan ikke være nødvendige kriterier.

Ingen av torvgammene som fungerte som kirker eller forsamlingshus på 1600- og 1700-tallet, står i dag. De aller fleste stående kirker i samiske områder er bygd i tråd med eksisterende kirkelig byggeskikk i Norge på byggetidspunktet. Dermed varierer dette utfra hvilken stilepoke kirken er fra, i tillegg til eventuelle påbygginger, utbedringer og restaureringer. Váljohka/Valjok kirke (1932) skiller seg ut på dette området, da fargene er hentet fra samiske drakter, mens galleribrystningen har ornamenten som er hentet fra samisk tre- og hornarbeid. Denne tydelige bruken av samisk dekor er særskilt, da den ikke finnes i andre kirker fra denne tiden. Kirkens vernestatus bør derfor vurderes, selv om den er fra etter 1917. Heller ikke samisk initiativ til kirkebyggingen og deltakelse i byggeprosessen, kan brukes som kriterier. Initiativet kom i de fleste tilfeller fra ikke-samisk hold. Det var vanligere at samer deltok i selve byggingen av kirkene. Dette gjelder flere bygninger satt opp på initiativ fra misjonslederen Thomas von Westen på begynnelsen av 1700-tallet.

«Ingen av torvgammene som fungerte som kirker eller forsamlingshus på 1600- og 1700-tallet, står i dag. De aller fleste stående kirker i samiske områder er bygd i tråd med eksisterende kirkelig byggeskikk i Norge på byggetidspunktet.»

Også fra senere tid finnes det eksempler på at kirker ble satt opp av lokale samiske tømrere, slik som Beaivvášgieddi (1913) og Váljohka kirker (1932) i Kárášjohka/Karasjok sokn. Samtidig var det ikke uvanlig at det ble hentet inn arbeidskraft utenfra, selv om det fantes kyndige fagfolk i nærmiljøet. Som eksempel kan det nevnes Neiden kirke (1904), som ble tegnet av den kjente arkitekten Karl Norum, prefabrikert og satt opp utenfor Trondheim, for så å bli fraktet til Neiden med murere og snekkere. Det ble sagt at det ikke fantes stedlig byggekompetanse, til tross for at en dyktig finsk snekker bodde i nabobygda Reaisvuonna/Bugøyfjord.

For mange har de læstadianske forsamlingshusene vært en viktigere plass enn kirkene for å høre forkynnelse og treffe andre kristne. I flere kommuner har man hatt en bosettingsstruktur med norsk majoritetsbefolkning i sentrumsområdet, der soknet eldste kirke er, mens samene tradisjonelt har bodd i mindre bygdelag opptil flere mil fra soknekirken. Mange slike samiske bygder har fått sine egne kirker på 1900-tallet, en del først etter krigen. For dem kan disse kirkene oppleves som langt viktigere enn den eldre kirken i kommunesentret. Dette er også et moment som man må være klar over ved vurdering av samiske kirkers vernestatus.

Samisk bosetting bør også referere til reindriftssamisk bruk av beiter som innebærer sesongflytting over kommune- og landegrensene. Det var tidligere vanlig å benytte kirkene der man oppholdt seg med reinflokken, uavhengig om dette var i Norge eller et av nabolandene. For eksempel kunne barna i samme familie være døpt i ulike sokn på norsk og svensk side av grensa. Denne teksten vil likevel stort sett kun ta for seg kirker i Norge, tilhørende Den norske kirke. Men det er viktig å være klar over at de samiske nettverkene strekker seg over landegrensene.

Nyere viktige hendelser i den samisk kirkehistorie er fornorskningspolitikken, breningen av Finnmark og Nord-Troms under andre verdenskrig, samt gjenoppbyggingen etter krigen. Mens fornorskningspolitikken gikk ut på å fjerne den samiske kulturarven og erstatte den med en norsk, forsvant mye av den materielle kulturarven med breningen. Gjenoppbyggingen representerte også en helt spesiell periode, som i mange områder også medførte en økt fornorskning og modernisering, som i stor grad ble betraktet som samme sak.

Kort innføring i samisk kirke- og kristendomshistorie

Den samiske misjons- og kirkehistorien har mange ulike faser fra middelalderen og opp til moderne tid. Kristningen av samene kan best beskrives som flere ulike prosesser som foregikk over flere hundre år og fra ulike kirkelige konfesjoner. Mens samene i vest (Norge, Sverige og deler av Finland) kom under den romersk-katolske kirkens innflytelse i middelalderen, ble østsamene kristnet fra den russisk-ortodokse kirkens side. Den mest intensive misjonsvirksomheten rettet mot samer i Norden skjedde imidlertid i århundrene etter reformasjonen, da samene ble innlemmet i de evangelisk-lutherske statskirkene.

Middelalder

Innføringen av kristendommen i Norge var nært knyttet til dannelsen av et rikskongedømme. Samene var på denne tiden et fangstfolk som bodde både innenfor og utenfor territoriet til datidens norske rike. Store deler av det som i dag er Norge, hadde utelukkende samiske bosetting og var ikke en del av riket. Nord/sør-grensa mellom norsk og samisk befolkning gikk ved Målatvuotna/Malangen. Nordmennene bodde i de ytre kyststrøkene av Sør-Troms og Nordland (Hålogaland), mens samene bodde både der og innover i fjordene og på innlandet. I Trøndelag og på Østlandet holdt samene til i skog og fjellområder utenfor de norske bondebygdene. Mesteparten av den samiske befolkningen ble dermed stående utenfor det kristne fellesskapet og ble betraktet som hedninger av nordmennene. Man antar likevel at en del kystsamer ble kristne like tidlig som den øvrige befolkningen. Den eldste kilden som nevner misjon blant samer (skridfinner) og kristne samer, er Adam av Bremens *Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum* fra 1070-tallet. Der fortelles det om to biskoper som misjonerte blant samer i Sverige, blant annet i grenseområdene mot Norge.

Paven i Roma ga i 1241 den norske kongen Håkon Håkonsson (1217–1263) dispensasjon fra et korstogsløfte kongen hadde avgitt, mot at han kristnet hedningene i nord. Det resulterte i opprettelsen av et kongelig kapell i Romsa/Tromsø, kalt Mariakirken i Troms nær hedningene, samt en kirke i Ofuohtá/Ofoten (Evenášši/Evenes). Både disse og en håndfull andre middelalderkirker blir tolket som misjonskirker av historikeren Lars Ivar Hansen, som mener at den katolske kirken påtok seg et spesielt ansvar for å kristne samene. Disse kirkene ble etablert i kontaktsoner mellom de to etniske gruppene. På 1200-tallet skjedde det også endringer i bosettingsmønsteret da nordmenn bosatte seg både nord og øst for de gamle grensene mellom de to folkegruppene. I 1313 lovet kong Håkon V Magnusson (1299–1319) at samer som omvendte seg til kristendommen, skulle få betale lavere bøtesatser i 20 år. To hundre år senere var erkebiskop Erik Valkendorf på visitas nordover til Várggát/Vardø, og melder i et brev til pave Leo at samene som bor mellom Russland og Finnmark nå er kristne.

Brevet kan forstås slik at det var satt i gang misjon allerede før biskopens visitas. En rekke trekk ved samenes kultur og åndelige praksis i tiden etter reformasjonen tyder på en omfattende katolsk påvirkning. Det har vært stilt spørsmål ved om det var et reelt religionsbytte - eller om samene fortsatte å praktisere sin tradisjonelle religion. Kirkens minimumskriterier for å bli regnet som kristen i middelalderen (dåp, samt skrifte og nattverd en gang årlig), kan ha gjort det mulig å delta i begge religiøse sfærer.

Etterreformatorisk tid

I tiden etter reformasjonen skjedde det nye endringer i bosettingsmønsteret og næringslivet i nord. På grunn av nedgang i fiskeriene flyttet stadig flere norske til samiske områder, noe som førte til en kamp om ressursene. Flere av trolldomssakene som involverer samer har bakgrunn i slike ressurskamper. Selv om de fleste samer var døpt og dermed innlemmet i kirken, rapporterte prester og misjonærer om fortsatt bruk av trommer og offerplasser. En vanlig tolkning har vært at samene ikke egentlig var kristne. Imidlertid er det tegn som tyder på at bildet var langt mer sammensatt. I Finnmark mente samene selv at de var kristne, men de kjente lite til protestantisk kristendom. Mange trosforestillinger og praksiser fra katolsk tro levde videre i århundrene etter reformasjonen, for eksempel navnetradisjoner, fasteskikker og velsignelsespraksiser, samt jomfru Marias sentrale plass i samisk trosliv. I tillegg var elementer fra katolsk kristendom blitt en del av det som oppfattes som samisk religion, slik som kristne symboler på rituelle trommer.

På begynnelsen av 1600-tallet kom det nye kirkelige forordninger som vedrørte samene i Norge. I den ene ble det presisert at prestene skulle forkynne for finner (sjøsamere) og lapper (reindriftssamer/fjellsamer) i tillegg til nordmenn. I alle fall for sjøsamene var dette bare en formalisering av gammel praksis. Flere prester i Vest-Finnmark beretter om at samene betalte med fisk når de gikk til skrifte og nattverd. På samme tid ble det også ansatt en reiseprest for sørsamene i Nord-Trøndelag.

Det har vært vanlig å hevde at det ikke fantes kirkebygg for den samiske befolkningen før Thomas von Westens kirkebygging i første halvdel av 1700-tallet. Den samiske historikeren Siv Rasmussen (2016) har i sin doktorgradsavhandling vist at dette ikke stemmer for Finnmarks del, der det var kirker eller bygninger brukt som kirker i alle de store fjordområdene på 1600-tallet. Noen ble reist på grunn av den økte norske ekspansjonen, mens andre var etablert spesifikt for eller av den samiske befolkningen. En tredje kategori var ikke-viglede torvgammer, som hadde en flerbruksfunksjon.

Čáhcesuolu/Vadsø kirke (ca. 1570), Hop kirke i Deanuvuotna/Tanafjorden (tidlig 1600-tall), Hammerfest (1620), og en kirke på Ladnesuolu/Årøya i Áltávuotna/Altáfjorden (1690-tallet) ble brukt både av samer og nordmenn. Et såkalt messehus i Porsanger (1660-tallet) ble bygd av lokale samer. Om Sværholt kirke (tidlig 1600-tall) ytterst på Spierttanjárga/Sværholtholmøya, het det at den ble bygd for samene i Lágesvuotna/Laksefjorden. Innerst i Várjavuonna/Varangerfjorden ble det holdt gudstjenester tre ganger årlig i de såkalte amtmannsgammene eller kongsgammene, som var i statlig eie og satt opp for å huse fogd, sorenskriver og amtmann når de var på tjenestereiser.

Karasjok kirke.

Også på Lákkonjárgeahči/Langenes utenfor Áltá/Alta ble en offentlig gamle benyttet som kirke. På Gollesuolu/Gullholmen ved munningen av Deatnu/Tanaelva ble det holdt gudstjenester i en handesbod. Også private bolig-gammer i samisk eie, ble benyttet. Det er ukjent når prestene i Finnmark startet med disse reisene innover fjordene. Fra Vest-Finnmark har man dokumentasjon fra 1640–50-tallet, fra Øst-Finnmark fra slutten av samme århundre. Men dette kan selvsagt strekke seg lenger bakover i tid. Det er ukjent om også prestene sør for Finnmark tok lignende reiser til de samiske områdene. Stedsnavnet Hergotten i Nordland kommer antakelig fra det samiske ordet hearrágoahti (herregammen). Dette antar man var en statlig gamle slik man hadde i Finnmark, men det er ikke kjent om den ble brukt som kirke også.

Så langt vi kjenner til var gudstjenestene på dansk/norsk i denne perioden. Det er ukjent om det ble brukt tolk. På begynnelsen av 1700-tallet var nordmannen Isaac Olsen lærer for samene i Øst-Finnmark. Olsen lærte seg samisk og brukte språket i undervisningen. Trolig fikk også samer i Vest-Finnmark undervisning på samisk på denne tiden. Soknepresten i Hammerfest forteller at han har lært opp en samisk gutt, som skulle undervise samene i Fálesnuorri/Kvalsund og Alta-området.

I Sverige skjedde det en omfattende nyorganisering på starten av 1600-tallet, med kirkebygging i de samiske områdene, skoler for samer, utdanning av samiske prester og lærere, samt utgivelse av samiskspråklige bøker til bruk i kirke og skole. Dette fikk også betydning for samene i Finland og i Indre Finnmark. Finland var en del av Sverige fra middelalderen av og frem til 1809. Indre Finnmark og tilstøtende områder på nåværende finsk side var et felles skatteområde for Danmark-Norge og Sverige, underlagt svensk kirke frem til 1751.

Allerede på 1500-tallet utpekte de svenske kongene prester som en gang årlig skulle besøke de samiske områdene. I alle fall fra starten av 1600-tallet inkluderte dette også Indre Finnmark. På 1640-tallet satte svenskene opp en liten tømmerbygning i Guovdageaidnu/Kautokeino, som blant annet ble brukt som kirke. Deler av bygningen finnes fortsatt på museet i Kautokeino. Også i Ávjovárri (Karasjok) og langs Tanaelva var det gammer eller små tømmerhus med samme funksjon. Kautokeino pastorat (prestegjeld) med annekssoknet Utsjoki (Ohcejohka) ble opprettet i 1673.

Soknepresten bodde fast i Kautokeino, og besøkte årlig de andre siidaene i prestegjeldet. Samtlige prester som virket der var finskspråklige, men flere av dem kunne også samisk. På starten av 1700-tallet ble de første viglede kirkene satt opp i pastoratet. Det var St. Carl i Kautokeino og St. Ulrica i Utsjoki. Samtidig ble et forsamlingshus satt opp på tingstedet i Ávjovárri siida.

Kirken i Kautokeino ble brent under tyskernes tilbaketrekning fra Finnmark under andre verdenskrig. Dette var da Finnmarks eldste stående kirke. Kautokeino pastorat ble avviklet i forbindelse med grensefastsettelsen mellom Danmark-Norge og Sverige (inkl. Finland) i 1751. Kautokeino og Karasjok ble overført til Norge, mens mesteparten av annekssoknet Utsjoki ble liggende i Sverige (nå Finland). En mindre del tilfalt Norge, siden grensa mellom de to landene ble trukket langs Tanaelva.

I 1746 ble det dannet såkalte lappforsamlingar for sørsamene i Sverige. Nye kirker og kapell som ble oppført i fjellregionen ble viktige møteplasser, også for samer med beiteområder på norsk side. Men ordningen hadde en negativ side også, siden samene ikke var innskrevet i de ordinære menighetene, noe som førte til segregering mellom samer og svensker. Ordningen opphørte i 1941 under protester fra flere prester, som mente at samene måtte få lov til å være samer. Dette synet må sees i sammenheng med den svenske segregeringspolitikken, som innebar at reindriftsamer fortsatt skulle leve på tradisjonelt vis, mens samer som hadde andre næringer ikke ble regnet som samer. I nord var samene medlemmer av de ordinære menighetene.

Misjonstiden 1715–1814

Misjonskollegiet i København ble opprettet av kong Frederik 4. i 1714, for å drive misjon i de danske oversjøiske koloniene. Samene ble inkludert allerede året etter da den norske presten Thomas von Westen ble utnevnt som leder av misjonen. I starten omfattet misjonen kun Finnmark, men den ble etter få år utvidet til Troms, Nordland og Nord-Trøndelag, da von Westen mente at det var minst like stort behov for misjon der. I Finnmark var det misjonsvirksomhet i Unjárga/Nesseby, Deatnu/Tana, Davvesiida/Lebesby, Porsáŋgu/Porsanger, Fálesnuorri/Kvalsund og Áltá/Alta. Ytterkysten med norsk majoritetsbefolkning ble holdt utenfor, selv om det også bodde samer der. Indre Finnmark var ikke innlemmet siden de var underlagt den svenske kirke. Ett unntak her var kapellet misjonen bygde i Máze i 1721. I Troms omfattet misjonen de fleste områder. I tillegg til hele Nord- og Midt-Troms, ble det drevet misjon i Giehttavuontna/Kvæfjord, Trondenes, Siellak/Salangen, Loabák/Lavangen og Rivttát/Gratangen. I Nordland ble det drevet misjon i Viestterálas/Vesterålen, Ofuohta/Ofoten, Sállto/Salten, Rana, Vaapste/Vefsn og Bájddár/Beiarn. I Trøndelag var den sentrert om prestegjeldene Overhalla og Snåase/Snåsa, men dette omfattet også flere andre av dagens kommuner, slik som Røyrvik, Ljire/Lierne og Mearohke/Meråker. Samer som bodde sør for denne regionen, for eksempel i Røros-området, inngikk ikke i misjonsvirksomheten. Ifølge instruksjonen fra Misjonskollegiet skulle von Westen også misjonere for «rugfinnene» på Finnskogen. Dette var ikke samer, men skogfinner som innvandret fra østlige Finland via Sverige på 1600-tallet. von Westen gjorde flere forsøk på å reise til skogfinnene, men ble effektivt stoppet av biskopen i Christiania stift, som Finnskogen lå under på den tiden. Han måtte dermed gi opp denne delen av misjonen.

Thomas von Westen organiserte 13 misjonsdistrikt fra Nord-Trøndelag til Øst-Finnmark. En misjonær ble ansatt i hvert distrikt, under seg hadde han lærere. I løpet av misjonstiden var det ansatt 123 misjonærer. De fleste var norske eller danske teologer, som etter noen år som misjonær fikk en prestestilling i stiftet. Blant disse var det kun en samisk teolog, Anders Andersen Porsanger (1735–1780) fra Porsanger. Andre samer var også engasjert i misjonsarbeidet, først og fremst som lærere. Karen Arnesdatter fra Ofoten underviste andre samiske kvinner, og er den eneste kvinnen vi kjenner til som ble lønnet av misjonskollegiet. Hun var gift med misjonæren Jens Kildahl.

Etablering av forsamlingshus eller kapell, ofte kalt «finnekapell» eller misjonskapell, var en viktig del av denne virksomheten, i tillegg til bygging av skolehus. Flere av bygningene var torvgammer. En typisk plassering var i det som ble kalt for «finnefjorder», det vil si områder med samisk befolkning, der man ofte hadde lang vei til ordinær kirke. Kun et fåtall ble bygd på innlandet. I 1724 fantes det 26 forsamlingshus/kapell og 11 skoler. Samene fikk dermed en fast skoleordning flere år før allmenn skolegang ble innført i Sør-Norge i 1739. Blant de norske i Nord-Norge ble dette innført først 30 år senere. Denne forskjellen i skolestellet for samer og nordmenn gjenspeiles i visitasberetninger fra Finnmark på 1700-tallet, da samenes leseferdigheter var bedre enn nordmennenes.

Thomas von Westen mente undervisning og forkynnelse skulle foregå på samenes morsmål, og sørget for at misjonærene lærte samisk. I årene etter von Westens død i 1727 endret språkpolitikken seg flere ganger, alt etter hvilket syn den sittende Trondheimsbiskopen hadde. Flere av biskopene var svært negative til samisk språk. Det varierte i hvilken grad misjonærer, prester og lærere fulgte biskopens påbud om å bruke kun dansk i kirke og skole. I Nesseby var det flere misjonærer som la ned mye arbeid i å oversette bøker til samisk. I Kautokeino har minnet om presten Garra Jorta (Harde Hjort, Olav Josephsen Hjort) som dro rundt og brente folks samiske bøker, levd opp i vår egen tid. Misjonskollegiet i København ble fritatt ansvaret for samemisjonen i 1802, men den siste misjonæren sluttet ikke før i 1814. Dermed var en hundreårsperiode med misjonsvirksomhet over. Kirkene på Skervá/Skjervøy (1728) og Måhvie/Måhfie/Mo i Rana (1724) er de eneste stående kirkene som ble reist på initiativ fra von Westen.

«Thomas von Westen mente undervisning og forkynnelse skulle foregå på samenes morsmål, og sørget for at misjonærene lærte samisk.»

Som tidligere nevnt, var de fleste samer døpt og deltok på gudstjenester lenge før denne misjonsvirksomheten tok til. Dette var absolutt ikke ukjent, verken i samtiden eller i ettertiden, men i vår tid oversees det ofte. Misjonskollegiet ble opprettet i en tid der pietismen hadde nådd Danmark, og snart også Norge. Ved hoffet i København var man opptatt av denne nye retningen innen luthersk kristendom, som hadde oppstått i Tyskland noen tiår tidligere. På 1600-tallet dominerte den lutherske ortodoksien, der man fokuserte på å utforme en rett lære utfra Bibelens skrifter. Idealet i pietismen ble levende kristen tro, som også skulle gi seg utslag i hvordan den enkelte levde. Det var selvsagt ikke bare samer som måtte forholde seg til dette kravet. Som sokneprest på Veøy i Romsdal, ville von Westen nekte mange i menigheten nattverd, fordi han betraktet dem som dømte hedninger. Våre kilder til misjonstiden er skrevet av de som arbeidet i misjonen og deres støttespillere, som selvsagt hadde sin agenda. For eksempel kunne de utbrodere hvor hedenske samene var, for å få midler til misjonen. Særlig kildene fra den tidligste misjonstiden er skrevet i datidens pietistiske ånd. Men i historieskrivingen om misjonen har man i liten grad vært kritisk til kildene, i stedet har det vært vanlig å adoptere kildeforfatternes syn. I de senere år har det vært mer fokus på at misjonærene ødela samiske rituelle trommer og offerplasser. I sørsamiske områder lever fortellingene om disse hendelsene fortsatt.

Den læstadianske bevegelse

Læstadianismen var i utgangspunktet en pietistisk vekkelsesbevegelse, som oppstod på 1840-tallet i Sverige nordligst sokn, Gárasavvon/Karesuando, på grensa til Finland. Dens betydning for Nordkalotten har gjerne blitt sammenlignet med haugianismens betydning for Sør-Norge. Opphavsmannen var soknepresten Lars Levi Læstadius, som var oppvokst i Pite- og Lule lappmarker litt lenger sør i svensk Lappland. Familien var fattige nybyggere, men på begge sider hadde det vært såkalte lappmarksprester helt tilbake på 1500–1600-tallet, både av samisk og svensk opprinnelse.

Farens alkoholproblemer skal ha vært medvirkende til at Læstadius talte sterkt imot alkohol etter omvendelsen. Omvendelsen skjedde etter en reise til Åsele lappmark, der han samtalte med en ung samisk kvinne, Milla Clemensdotter (Lapplands Maria), som var inspirert av herrnhutisk pietisme. I Karesuando grep vekkelsen raskt om seg. Innbyggerne her var reindriftsamer og finsktalende nybyggere, og herfra kom bevegelsens første predikanter. Snart spredte den seg også til Finland og Norge. Det var hyppig kontakt over landegrensene; mange fra Karesuando og nabosoknene hadde bosatt seg langs fjordene på norsk side, Karesuando-samene hadde sommerbeiter i Troms, og Kautokeino-samene hadde vinterbeiter på finsk side ikke langt fra Karesuando.

I Kautokeino endte det fatalt da en gruppe vakte samer høsten 1852 gikk til angrep på bygdas ikke-samiske elite. Kjøpmannen og lensmannen ble drept, mens presten ble pisket. Samene ble dømt til henrettelser eller lange fengselsstraffer. Opprøret har blitt sett på både som religiøs villfarelse og et sosialt opprør mot øvrigheten.

Den nederlandske sosialantropologen Nellejet Zorgdrager mener at man må skille mellom selve opprøret, den religiøse vekkelsesbevegelsen i Kautokeino og den læstadianske bevegelsen blant samer og kvener generelt. En av de medvirkende var Lars Jacobsen Hætta, som lærte å skrive da han satt som fange på Akershus festning. Han oversatte blant annet bibelen til nordsamisk.

Læstadianismen forsvant fra Kautokeino etter opprøret, først fra 1919 fikk man en ny læstadiansk vekkelse der. I stedet blomstret vekkelsesbevegelsen blant samer og kvener fra Varanger til Divtasvuodna/Tysfjord i siste halvdel av 1800-tallet, dvs. i nordsamiske og lulesamiske områder.

Bevegelsen fikk aldri fotfeste blant samene lenger sør. Både samisk og kvensk/finsk språk var i bruk langt opp i tid. Det har vært vanlig å benytte tolk slik at alle skulle forstå budskapet. Etter hvert kom det flere nordmenn med, og i dag kan man ikke si at læstadianismen er en bevegelse særskilt for samer eller kvener. Det har vært hevdet at læstadianismen har vært med på å bevare samisk og kvensk språk og kultur, særlig i den harde fornorskingsperioden. Dette er nok riktig, i alle fall noen steder, og for noen oppfattes det som en markør på samisk eller kvensk etnisitet. De ulike læstadianske retningene er imidlertid ikke opptatt av etnisitet, men av at tilhengere skal ha den rette kristne tro.

Etter år 1900 ble bevegelsen splittet i en vestlig og en østlig fraksjon. Vest-læstadianerne mente læstadianismen skulle være Lappmarkens kristendom, siden den hadde oppstått i samisk område. Mens øst-læstadianerne hadde, og har fortsatt, sitt tyngdepunkt i det finskspråklige Tornedalen og Finland. I Norge finnes det tre store hovedgreiner. Dette er de førstefødte (vest-læstadianere), Lyngen-retningen og Alta-retningen (begge øst-læstadianere). De første læstadianerne i Sør-Troms, Ofoten og Tysfjord var samer med slekt på svensk side av grensa, for dem ble det naturlig å holde seg til vest-læstadianerne slik slekt og trosfrender i Sverige gjorde.

Altaretningen har sitt nedslagsfelt i Vest-Finnmark, dit det innvandret mange kvener fra Tornedalen og Finland. Fortsatt holder man tett kontakt med forsamlingene i disse områdene.

Lyngenretningen oppstod rundt 1900 da det ble brudd mellom predikanten Erik Johnsen fra Lyngen og predikanter fra førstefødte-retningen. Kjerneområdet er Nord-Troms, og retningen finnes kun i Norge. Lyngenretningen har et nærmere forhold til kirken enn de førstefødte. Luthers lære betones i større grad enn den læstadianske lærertradisjonen.

Læstadianere fra alle retninger er medlemmer av Den norske kirke, men i tillegg holder man egne møter kalt samlinger/forsamlinger. Storsamlinger som samler flere hundre deltakere blir holdt av alle tre retninger. Alle de læstadianske retningene har egne forsamlingshus, men man holder også samlinger i kirker.

Samemisjonen og frikirker

Norsk finnemisjonsforbund ble startet i Tromsø i 1888 av biskop Johannes Skaar (1828–1904). Formålet med misjonsorganisasjonen var at samene skulle få høre forkynnelse på sitt eget språk, men den skulle også demme opp for læstadiansk virksomhet. Men Skaar skiftet etter hvert syn på læstadianerne, og begynte å samarbeide med dem.

Det Norsk-lutherske finnemissionsforbund ble startet i 1910 i Bergen, med presten Jens Otterbech som den viktigste drivkraften bak. Han var sterkt imot den statlige fornorskingspolitikken, mens myndighetene var kritiske til hans virksomhet. Imidlertid fikk han støtte fra mange prester og menigheter.

1925 slo de to misjonsorganisasjonene seg sammen, og kalte seg fra da av Finnemisjonen. I 1966 skiftet de navn til Samemisjonen. Organisasjonen gir ut bladet Samenes Venn. Organisasjonen er bygd opp som en ytremisjon, bare at misjonsmarka tidligere utelukkende var innenfor Norges grenser. Misjonsforeninger i sør samlet inn penger og sendte arbeidere til de samiske områdene. I tillegg til forkynningsarbeid ble det drevet barnehjem, sykehjem, aldershjem og skoler. I dag drives en langt mer begrenset virksomhet i Norge, i stedet satses det på arbeid i Nord-Russland. Samemisjonen eier flere mindre kirkebygg, som også Den norske kirke har fått låne til sine gudstjenester. Noen av disse er på sommerbeiter for reindriften, og samene som holder til her om sommeren har ofte et nært forhold til disse kirkebyggene.

Ulike frikirkesamfunn hadde tidligere en del oppslutning blant sørsamer. Flere av lederne av den sørsamiske mobiliseringen på starten av 1900-tallet hørte til frikirker. For eksempel var en av foregangspersonene som kjempet for samiske rettigheter på denne tiden, Daniel Mortenson, baptist. Blant sørsamene har det også vært flere frikirkelige pastorer, frelsesoffiserer og misjonærer.

I nyere tid har pinsevevnerne hatt noe oppslutning i nord. Det nordsamiske bladet Nuorttanaste ble stiftet av Den Evangelisk Lutherske Frikirke i 1898. Fra år 2000 har det blitt utgitt av en stiftelse etablert av Samisk kirkeråd, Norges Samemisjon og Indre Finnmark Prosti. Bladet har vært og er fortsatt svært viktig for nordsamer, selv om Frikirken selv ikke har hatt særlig oppslutning.

Andres syn på samer og fornorskningspolitikken

De fleste kilder fra middelalderen vitner om et positivt syn på den samiske befolkningen, og om samarbeid mellom de to etniske gruppene. Forskere har ment at det var et mer likeverdig forhold mellom samer og nordmenn før de norske ble kristne, siden samisk og norrøn religion hadde mange fellestrekk. Men mye tyder på at disse skillene mellom folkeslagene og religionene ikke var så statiske som det ofte har blitt fremstilt som.

Selv om det var et utstrakt samarbeid, ser man mange eksempler på negative holdninger til samene fra nordmenns side på 1600- og 1700-tallet. Petter Dass skriver for eksempel langt fra positivt om samene, og Thomas von Westens reagerte sterkt på nordmennes dårlige behandling av samene.

I kirkene var samene ofte henvist til egne plasser, slik som i Evenes og Ivvárstađit/lbestad kirker der det var særskilte gallerier for samene, kalt «finnelekter». Noen steder skilte man til og med etter døden mellom nordmenn og samer. I Øksnes i Vesterålen var et område i det nederste hjørnet av kirkegården avsatt for «finnepaket», som en av prestene uttrykte det. Andre steder kunne derimot en velstående same få plass under kirkegulvet, slik det er eksempler på fra Goaskinvággi/Kjelvik i Finnmark.

På 1600-tallet mente de lærde i Europa at samene var Skandinavias urbefolkning. Dette ble også en vanlig oppfatning blant vitenskapsmenn og politikere i Norge og Sverige, men fra andre halvdel av 1800-tallet snudde dette. Den vanlige holdningen ble fra da av at samene var et fremmed folkeslag innkommet fra øst. Samene ble betraktet som en utdøende, underlegen rase.

Til forskjell fra nordmenn og svensker som var kulturfolk, mente man at samene var et naturfolk uten historie og uten evne til sivilisasjon og kultur. Samer ble forskningsobjekter i raseforskningen, der hodeformen ble målt og de ble fotografert både påkledd og avkledd. Samiske skelett ble gravd opp fra både før-kristne gravplasser og kristne kirkegårder. De som protesterte ble beskrevet som overtroiske. For eksempel ble 94 skoltesamiske graver gravd opp i Neiden i 1915, og ført til Anatomisk institutt i Oslo. I 2011 ble levningene tilbakeført og gjenbegravd. Men fortsatt befinner det seg mellom 500 og 1 000 samiske levninger ved Universitetet i Oslo, som det er ukjent hva som skal skje med. Selv om både raseforskningen og de mest nedsettende forestillingene ble forlatt av forskere i tiden etter andre verdenskrig, har dette skapt sår blant den samiske befolkningen som fortsatt er åpne.

Fornorskningspolitikken ble ført av norske myndigheter fra 1850-tallet til avviklingen i etterkrigstiden. De virkelig store endringene kom først i kjølvannet av Alta-saken og opprettelsen av Sametinget i 1989. Dette var en statlig villet politikk som hadde som uttalt mål å assimilere samer og kvener inn i den norske majoritetskulturen. Bakgrunnen var norsk nasjonalisme og oppbyggingen av den norske staten, i tillegg til sosialdarwinisme, rasisme og sikkerhetspolitikk.

Startpunktet blir vanligvis satt til 1851 da Finnefondet ble opprettet. Dette var en post på statsbudsjettet, der det var satt av midler til opplæring av samiske barn, etter hvert ble kvenske barn inkludert.

De strengeste bestemmelsene kom med Wexelsen-plakaten (etter kirke- og undervisningsminister Vilhelm A. Wexelsen) i 1898, som først ble opphevet i 1959. Ifølge denne instruksjonen skulle norsk være undervisningsspråk i alle fag, noe som resulterte i at mange barn ikke forstod undervisningen. Som et ledd i fornorskningspolitikken ble det bygd en rekke statlige internatskoler i Finnmark. Samiske og kvenske lærere ble byttet ut med norske.

Selv om fornorskningspolitikken først og fremst var rettet mot samer og kvener i nord, hadde den også innvirkning på samer lenger sør, som heller ikke fikk undervisning på morsmålet. I mange områder førte dette til at samisk språk ble byttet ut med norsk også i dagliglivet. Dette skjedde særlig der samene var i minoritet, men også i mange sjøsamiske bygder. Av de seks samiske språkene i Norge, har UNESCO klassifisert skoltesamisk, pitesamisk og umesamisk som utdødde, lulesamisk og sørsamisk som alvorlig truede språk, mens nordsamisk er klassifisert som truet. Arbeid med vitalisering av språkene er imidlertid i gang. Sametinget har våren 2021 gjort utredninger om språksituasjonen for skolte-, pite- og umesamisk for å avklare veien videre.

Ved fastsettelsen av riksgrensa mellom Norge og Russland i 1826, ble det viktig for norske myndigheter å signalisere at Sør-Varanger var norsk land. Dette innebar både norsk kolonisering og etablering av kirker langs grensene, slik etableringen av Kong Oscars II's kapell i Vuorjánjohka/Grense Jakobselv og Svanvik kapell i Paččjokk/Pasvik vitner om. Kirkene skulle også bidra til å assimilere samer og kvener inn i norsk kultur. En slik funksjon fikk Neiden kirke (1904), da det bodde utelukkende samer og kvener i dens nedslagsfelt, bortsett fra lærerfamilien. Den vestlandske læreren var drivkraften bak byggingen av kirken, som langt fra tilfeldig ble tegnet i norsk dragestil. Den ble bygd i midt i fornorskningstiden, som et symbol på at området var norsk land. Neiden-siidaens territorium ble delt i en norsk og en russisk (finsk) del ved grensetrekkingen, men skoltesamene ble bofaste i bygda Neiden på norsk side.

Også Pasvik-siidaen ble delt mellom to riker, da grensa ble trukket langs Pasvikelva. Skoltesamene i Pasvik ble russiske undersåtter, men de hadde fortsatt fiskerettigheter i fjordene på norsk side inntil 1925. Norske myndigheter arbeidet lenge for at denne bestemmelsen skulle opphøre. Ett av argumentene var at de var bekymret for degenerering dersom skoltesamene blandet seg med de andre folkegruppene.

Skoltesamene hadde siden 1500-tallet tilhørt den russisk-ortodokse kirke, da den russiske munken Trifon av Petsjenga misjonert blant dem, noe som også resulterte i bygging av kloster, kirker og kapell. Av disse kan nevnes St. Trifons kapell i Boris Gleb (1565, ny kirke fra 1874) på russisk side av Pasvikelva, og St. Georgs kapell i Neiden (innviet ca. 1556). Dette lille tømmerkapellet er fredet av Riksantikvaren.

Østsamene på Kolahalvøya ble i Sovjet-tiden utsatt for tvangsflyttinger og kollektivisering av reindriften, og til og med henrettelser da 110 samer ble drept under Stalin-regimet. Også samer i Skandinavia har opplevd tvangsflyttinger og andre overgrep fra myndighetenes side. Nordsamer fra Karesuando i Sverige ble på 1920–30-tallet tvangsflyttet til samiske områder lenger sør, da norske myndigheter nektet dem å bruke deres tradisjonelle sommerbeiter i Troms. Fra norsk side prioriterte man den norske bondebefolkningen. I sørsamiske områder ble samer jaget fra sted til sted, og fikk reinflokkene drept av bønder.

«Kirkene skulle også bidra til å assimilere samer og kvener inn i norsk kultur. En slik funksjon fikk Neiden kirke (1904), da det bodde utelukkende samer og kvener i dens nedslagsfelt, bortsett fra lærerfamilien.»

Mot slutten av 1800-tallet fremsatte professor Yngvar Nielsen den såkalte fremrykkingsteorien, som gikk ut på at samene hadde flyttet inn i områdene sør for Nååmesjevuemie/Namdalen først i tiden etter reformasjonen, noe som er tilbakevist i nyere forskning. Dette førte til stor fattigdom og tragedie for mange samiske familier som tapte rettssaker om beiterett, og måtte betale store erstatninger til bøndene.

Ikke alle samiske grupper ble vurdert på samme måte fra nordmenns side. Sjøsamene ble allerede på 1800-tallet betraktet som en mislykket kulturell hybrid, mens reindriftssamene ble fremhevet som de egentlige samene. Skoltesamene ble vurdert som nederst på den kulturelle rangstigen. Tidligere reindriftssamer som ble bofaste på sommerbeitene sine i Norge, slik som i markebygdene i Skánit/Skånland og Evenes, ble sett på med mistenksomhet og omtalt som innvandrere fra Sverige.

Menigheter i fleretniske områder som ønsker å skrive sin kirkes eller sitt sokns historie må kjenne til samisk historie og være kildekritisk bevisst. De fleste kilder er skrevet av ikke-samer, og gjenspeiler i liten grad samers egne fortellinger. Den som skriver har et ansvar for å inkludere hele menigheten, også samer og andre minoriteter. Vi kan selvsagt ikke forandre historien, men alle har et ansvar for hvordan vi tolker og beskriver fortiden og fortidens mennesker. Dette betyr at man ikke bare kan gjengi dokumenter fra eldre tid uten å sette det i en sammenheng. En ukritisk bruk av kilder fra 1700-tallet kan for eksempel redusere samene til et folk som er ugudelige og umoralske, som slåss og ødelegger annen manns eiendom. En slik måte å skrive samene inn i kirkehistorien på, bidrar ikke til forsoning mellom samer og nordmenn, men til oppriving av gamle sår og økt avstand.

Kirkebygging i områder med samisk befolkning

Man kan grovt skille mellom to typer kirkeetablering i middelalderen:

1. kirker etablert hovedsakelig for den norske befolkningen, men der man kjenner til eller antar at også samer hadde kontakt med kirkene eller på annen måte ble påvirket av kristendommen.
2. kirker som ble etablert som misjonskirker i grenseområdene mellom norsk og samisk befolkning.

I gruppe 1 inngikk de aller fleste kirker i Nord-Norge, samt svært mange av kirkene i Trøndelag og kanskje noen på Møre (Nidaros bispedømme). Også flere kirker i de nordlige og østlige fjell- og skogregionene på Østlandet var i denne kategorien (Hamar bispedømme).

I gruppe 2 finner man de første kirkene på følgende steder: Tromsø, lbestad, Evenes, Hábmer/Hamarøy, Rørstad (Sørfold). Ingen av middelalderkirkene står i dag, men de fleste av disse plassene er fortsatt kirkesteder. Karakteristisk for disse kirkene var at de ble plassert i grenseområder mellom norsk og samisk befolkning. Også kirker etablert nord for nord/sør-grensen mellom de to etniske gruppene, kan ha hatt funksjon som misjonskirker. For eksempel kan Skjervøy og Vardø hatt en slik rolle. I tillegg hadde de trolig også ha en funksjon som markør mot den russisk-karelske ekspansjon inn i det samme området. Det er ikke utenkelig at også noen kirker i fjordområder lenger sør i Nordland kan ha blitt bygd spesielt med tanke på områdets samiske befolkning, aktuelle plasser er Hemnes i Rana, Mussere/Mosjøen (Dolstad) i Vefsn og Vassås i Bindal.

Svanvik kirke.

Foto: Jiri Havran, Kirkebyggdatabasen

Kirkebygging i Nidaros bispedømme i middelalderen

De første kirkene i Norge ble bygd av kongemakten og stormenn i områder der den norske befolkningen var i majoritet. De eldste kirkene ble bygd i tre, eventuelt i kombinasjon med torv. Siden dette er forgjengelige materialer, har de aller fleste tidlige kirker forsvunnet for lengst. En del trekirker ble etter hvert erstattet av steinkirker, og det er disse kirkene som har overlevd til våre dager. Mange av de tidlige kirkestedene er fortsatt kirkesteder, mens andre har blitt nedlagt eller flyttet.

Middelalderens Nidaros bispedømme strakk seg fra Møre til Varanger.

De aller fleste samer i Norge bodde dermed i dette bispedømmet. Historien om kirkebyggingen i Nidaros bispedømme kan deles i tre: Møre og Trøndelag, Nordland og Sør-Troms, og til slutt Nord-Troms og Finnmark. Det er store forskjeller mellom disse tre områdene i både antall kirker som ble reist i middelalderen og antall bevarte kirker fra perioden. Mens man i de to førstnevnte områdene har bevarte middelalderkirker, som alle er automatisk fredet etter kulturminneloven, finnes ikke dette i det sistnevnte området.

I Trøndelag regner man med 147 middelalderske kirkesteder (Brendalmo 2016). I denne regionen fantes det også flere klostre. I tillegg var det selvsagt viktig at erkebiskopen for hele Norge med skattlandene i vest (Island, Grønland, Færøyene, Shetland, Man, Orknøyene) holdt til i Nidaros (Trondheim). En rekke steinkirker fra middelalderen står fortsatt i Trøndelag, og svært mange av disse kirkene har vært og blir fortsatt brukt av samer på lik linje med nordmenn. Som eksempler på stående kirker kan nevnes Nidarosdomen i Trondheim (1070) og kirkene i Snåsa (1220), Ranem i Overhalla (1150) og Selbu (1150). I denne delen av bispedømmet ble det etablert kirker både ved kysten og på innlandet. Dette gjelder også i fjellregionen med både norsk bondebesetning og samisk fangstkultur. Ett eksempel er den første kirken i Sørli i Lierne. I kildene fra 1500-tallet kalles den både Devik kirke og Fannelid kirke. Den ble brent av svenske tropper i 1613, men oppbygd igjen på samme plass i 1616. Det er lite som tyder på at det ble reist misjonskirker for samene i sør, slik man ser lenger nord. Vi kjenner lite konkret til samers bruk av kirkene på denne tiden, men en rekke både materielle og immaterielle trekk i sørsamisk kultur og religion vitner om kristen påvirkning i katolsk tid.

De tidligste kirkene i Nord-Norge ble etablert i det historiske Hålogaland (Nordland og Sør-Troms) i tiden rett etter kristningen, enten på initiativ fra kongemakta eller av lokale stormenn. Kirkene ble ofte bygd på storgårder, slik som på håløyghøvdingenes gamle gårder fra vikingtiden, der handel og beskatning av den samiske befolkningen utgjorde en stor andel av inntektene deres. Senere i middelalderen bygdes det en rekke kirker i fiskeværene på ytterkysten. Nord for Salten var det et annet bosettingsmønster enn lenger sør, uten norsk bosetting i innlandet og i fjordområdene. Det typiske for Nord-Norge er derfor at middelalderkirkene lå ute på kysten. Kun et fåtall kirker i den sørlige delen av regionen ble bygd inne i fjordene (Skjerstad i Salten, Hemnes i Rana, Dolstad i Vefsn og Vassås i Bindal).

I Nordland var det 61 kirkesteder i middelalderen. Av disse står seks steinkirker; Bodin, Steigen, Gildeskål, Alstahaug, Dønnes og Herøy. I Troms er det dokumentert 24 middelalderske kirkesteder, i tillegg til to som ikke er helt sikre.

Av disse står kun Trondenes kirke fortsatt, som den nordligste steinkirken i Norge. Samtidig er denne kirken også den eneste stående middelalderkirken i hele Nord-Hålogaland bispedømme. På lbestad ble steinkirken fra middelalderen revet på slutten av 1800-tallet. Alle disse områdene har hatt samisk befolkning både i middelalderen og i etterreformatorisk tid.

I Nord-Troms og Finnmark kjenner vi ikke til at det var steinkirker. Det finnes heller ingen andre stående middelalderkirker. I Finnmark var det i 1589 (Trondhjems Reformats) til sammen 17 kirker og korshus (kapell), hvorav de fleste var fra middelalderen (Trædal 2008). Alle de eldste kirkestedene i regionen var lokalisert til ytterkysten, der det fra 1200-tallet av ble etablert en rekke fiskevær i forbindelse med hanseatenes tørrfiskhandel. Inntil denne etableringen hadde regionen utelukkende samiske helårsbefolkning. Samer deltok i det kommersielle fisket, slik de også gjorde andre steder langs kysten, og kom dermed under kirkelig innflytelse. Den eldste dokumenterte kirken er Vardø kirke fra 1307. De andre kirkestedene er ikke daterte, slik at vi ikke vet sikkert når de ble etablert. En gårdshaug like i nærheten av kirketufta i Yttervær på Láhppi/Loppa er datert til AD 1170, noe som kan bety at den første kirken på stedet ble bygd omtrent samtidig.

Økonomiske nedgangstider og demografiske endringer gjorde at de fleste av kirkene på ytterkysten ble nedlagt. I dag finnes kun tufter igjen etter disse, eventuelt at de ligger under nyere kirker i de tilfellene de ble bygget på samme plass. Mange kirker hadde kort levetid, og på flere kirkesteder har det stått en rekke kirkebygninger fra middelalderen av og opp til vår egen tid. Klima, bygningsskikk, demografi og økonomi kan nevnes som stikkord for bakgrunnen for dette. Krigshendelser kan i liten grad forklare dette, selv om det finnes en del sagn om at russere eller karelere brente ned kirker på deres tokt inn på norsk område i middelalderen. Den mektige Bjarkøyslektas setegård på Bjarkøy utenfor Harstad ble brent i 1323. Prestegården, og muligens også kirka, i Lenvik led samme skjebne på slutten av samme århundre. Middelalderkirkene i Finnmark og Nord-Troms var lenge før andre verdenskrig erstattet av nye kirker. Dermed var ingen av kirkene som ble brent av tyskerne under andre verdenskrig, fra middelalderen.

Etterreformatoriske stående kirkebygg i områder med samisk befolkning

Reformasjonsårhundret (1500-tallet) var preget av lite nybygging av kirker i Norge. Middelalderkirkene var dermed fortsatt i bruk. I de fleste kirker ble også interiør og inventar beholdt, selv om noe av bruken endret seg. Dette gjelder også utsmykning som avbildet katolske helgener. I de to neste århundrene ble det bygd langt flere kirker, også i områder med samisk befolkning. Noen ble bygd som erstatning for middelalderkirker som ble revet, andre ble bygd på nye lokaliteter. Relativt få kirker fra denne perioden som også er brukt av samer, har overlevd til våre dager. Det er dermed spesielt viktig å ta vare på dem.

Den følgende oversikten bør vise de fleste kirker i denne kategorien, men det er mulig det finnes flere. I Trøndelag står fortsatt Gløshaugen kirke i Grong (1691) og Tydal kirke (1696), som begge avløste kirker fra middelalderen. Plassje/Røros første kirke ble bygd i 1650, mens dagens kirke er fra 1780-tallet.

Gløshaugen beskrives som en viktig møteplass mellom samer og storsamfunnet i tidlig etterreformatorisk tid. Siden kirkestedet er fra middelalderen, kan tradisjonen strekke seg bakover til tiden før reformasjonen. I misjonstiden ble det holdt store samlinger her, som ble kalt «finnemesser». Gløshaugen som gudstjeneste- og samlingsted for samer vedvarte til kirkene i Rørvik (1828) og i Trones på Namskogan (1832) ble bygd (Brendalsmo 2016: 136).

I Nordland står kirkene på Vassås (1734) i Bindal, Mo (1724) i Rana, Dolstad (1735) i Vefsn, Rørstad (1761) i Sørfold, i Øksnes (ca. 1700) i Vesterålen, Sagfjord (1775) og Korsnes (1791) i Hamarøy. Sagfjord kirke ble flyttet fra Presteid 1885. Korsnes kirke ble flyttet fra Kjøpsvik i 1888. Begge er ombygde. Også kirkene i Velfjord (1674) og Vevelstad (1796) har blitt brukt av samer.

Aktuelle kirker i Troms er Skjervøy (1728), Lyngen (1777/1782), Tranøy (1775/76), og muligens også Torsken (1784). Kirkene på Skjervøy (1728) og Mo i Rana (1724) er de eneste stående kirkene som ble bygd på initiativ fra von Westen, men også Mosjøen, Øksnes, Lyngen og Tranøy (Astafjord) var sentrale steder for misjonsvirksomheten.

Det finnes ingen stående kirker fra 1500–1600–1700-tallet i Finnmark. De siste 1700-tallskirkene ble brent av tyskerne under 2. verdenskrig. Dette var kirkene i Kautokeino (1703), Gilivuotna/Kjøllefjord (1738), Loppa (1747), samt Muosát/Måsøy (1707–12). Før krigen var det tilsammen 54 kirkene i Finnmark og Nord-Troms. Da krigen var slutt var 27 av kirkene brent.

1800-tallet var en periode med mye kirkebygging, særlig andre halvdel av århundret. Dette gjelder også starten på 1900-tallet. Det er ikke mulig å ta med alle aktuelle kirker her, men det vil pekes på noen i sentrale samiske områder som bør vurderes fredet etter kulturminneloven.

På midten av 1800-tallet ble det bygd fire kirker i soknene rundt Varangerfjorden. Dette var kirken i Vardø (1869), Vadsø (1861), Nesseby (1858) og Kirkenes (1862), som alle var tegnet av Norges mest brukte arkitekt på den tiden, Christian H. Grosch. Etter krigen stod kun Nesseby kirke igjen av disse fire. I tillegg overlevde en annen Grosch-kirke i Finnmark, Čuđegieddi/Kistrand kirke (1856) i Porsanger. Heller ikke kirkene i Buolbmát/Polmak (1853), Karasjok (1807), Kvalsund (1892), Beaivvášgieddi (1915) og Neiden (1904) ble brent. I Alta kommune overlevde fire kirker fra 1800-tallet. Dette er Alta kirke (1858), Gávvuotna/Kåfjord kirke (1837), Dálbmeluokta/Talvik kirke (1883) og Lákkovuotna/Langfjord kirke (1891). I Nord-Troms sto det igjen to kirker fra 1800-tallet, Skárfu/Skorpa (1850) og Ráisa/Nordreisa (1856), i tillegg til Ivgobahta/Skibotn bedehuskapell (1895), som eies av Den luthersk læstadianske menighet. Til tross for at alle disse kirkene ligger i områder med samisk befolkning, har ingen av disse i dag vernestatus automatisk fredet.

Andre stående kirker fra 1800-tallet i Finnmark er Kong Oscar II's kapell i Grense Jakobselv (1869), Honningsvåg kirke (1885) og Dønnesfjord kapell (bygd 1888 i Galten, flyttet 1952). Dønnesfjord er i dag fraflyttet, og kirken er vedtaksfredet etter § 15 Kulturminneloven av 1978. Av kirker bygd etter 1917 som overlevde krigen, kan nevnes Svanvik (1934), Valjok (1932), samt Biertavárri/Birtavarre bedehus/kapell (1937, rehabilitert og gjenoppbygd etter krigen) og Rotsund kapell (1932).

Valjok kapell.

Foto: Per Arvid Åsen, Kirkebyggdatabasen

Også sør for Ivgu/Lyngen ble det etablert svært mange kirker i distrikter med samisk bosetting i denne perioden. Dette var de samme områdene som samemisjonen drev virksomhet i 100 år tidligere. Eksempler på stående kirker fra denne epoken i Troms, er Moskavuotna/Ullsfjord (1862), Karlsøy (1854), Elverhøy i Tromsø (1803), Báhcavuotna/Balsfjord (1856), Malangen (1853), Rossfjord (1822), Lavangen (1891) og Skånland (1901). Elverhøy kirke ble bygd for landområdene rundt Tromsø by, og ble derfor kalt landskirka. Rossfjord kirke ble flyttet fra Lenvik i 1885. Hvorvidt alle disse kirkene i dag bør defineres som samiske, er diskutabelt, men den gangen de ble bygd soknet det samer til alle disse kirkene.

I Nordland kan nevnes kirkene på Evenes (1800) og Onjá/Ankenes (1842), samt i Sálát/Saltdalen (1864) og Beiarn (1873). På sistnevnte sted finnes det en kirkeklokke fra 1734, og en kirkegård fra 1724, anlagt i misjonstiden. Også i Aarborte/Hattfjell dal ble det etablert kirke og kirkegård i misjonstiden. Nåværende kirke er fra 1868, mens Susendal gamle kirke i samme kommune er fra 1916. Her bør man også nevne Maajehjaevrie/Majavatn kapell (1915) i Gaala/Grane kommune. Kirken ble opprinnelig bygd av Samemisjonen som misjonshus. Stedet ble brukt som stevneplass for kristen virksomhet blant den sørsamiske befolkningen. Eksempler på kirker etablert i denne perioden i samiske områder i Trøndelag: Rørvik (1901), Meråker (1874), Nordli (1873) og Sørli (1873) i Lierne kommune, og Praahke/Brekken (1878) i Røros kommune.

Gjenreisningskirker i Finnmark og Nord-Troms

Etter krigen ble det reist en rekke kirker som erstatning for de nedbrente kirkene i Finnmark og Nord-Troms. Noen ble reist på tomte etter den nedbrente kirken eller like i nærheten (Kirkenes, Vardø, Vadsø, Hammerfest, Kautokeino). Andre ble plassert på annen lokalitet, slik som i Tana. I tillegg ble det reist mindre kapell eller bedehuskapell, på lokaliteter der det ikke hadde vært kirkebygg tidligere (for eksempl i Deanodat/Vestertana, Sieiddá/Seida, Sirbmá, Cuokcavuotna/Nuvsvåg). Fylkesprost Alf Wiig, som ledet arbeidet med gjenreisningen av kirkene, begrunnet dette med endringer i bosettingsmønsteret.

Flere av gjenreisningskirkene ble gitt som gaver, slik som Kjøllefjord kirke som ble gitt fra Danmark og Goavkejohka/Kokelv kapell som var en forsoningsgave fra evangeliske menigheter i Tyskland. Store pengegaver til innkjøp av inventar til kirker og prestegårder kom også fra USA, Sverige, Sveits, i tillegg til Norge. Máze kapell ble vigslet i 1965 som det siste i kirkebygget i gjenreisningstiden, noe som ble markert med festgudstjenester og kirkeklokkering i hele bispedømmet.

Gjenreisningskirkenes eksistens er et vitnesbyrd om en svært traumatisk opplevelse for befolkningen i nord, da hele byer og bygder ble utslettet. I mange kommuner stod kun et fåtall bygninger igjen. Gjenoppbyggingen representerer dermed en skjellsettende epoke i samisk historie, noe som også bør gjenspeiles i vernestatusen til et utvalg av gjenreisningskirker.

Oppsummering

I dette kapittelet er det forsøkt vist hvilken plass samisk kirkelig kulturarv har innenfor samisk kultur og historie, samtidig som det også er en del av den generelle kirkelige kulturarven i Norge. Som nevnt innledningsvis, er de aller fleste samer i Norge medlemmer av Den norske kirker og svært mange har et nært forhold til sin lokalkirke, både til institusjonen og til den konkrete bygningen med miljøet rundt.

Naturlig nok er det ulike syn blant samer, som det også er det blant nordmenn, på kirken og kristendommens rolle i samfunnet. I de siste årene har det vært en tendens i noen miljøer å fremheve at kirken og kristendommen er fremmedelementer i de samiske områdene, innført av koloniherrer. Dette kan muligens være noe av bakgrunnen for at samiske kirkers vernestatus ikke er avklart av de aktuelle myndigheter. Dette er en diskusjon som ikke er løftet frem her. I stedet er det gitt et riss av de ulike periodene i samisk kirke- og kristendomshistorie som viser at kristendommen har dype røtter blant samene. Selv om både kirkeorganisasjonen og initiativet til byggingen av kirkene kom utenfra, er kirkens ritualer og kristen tro en del av både dagens og fortidens samiske kulturarv. Kirkebygningene er den mest åpenbare, synlige manifestasjonen på denne materielle kulturarven, som fortjener å bli tatt vare på.

Kapittelet har tatt for seg den materielle kulturarven. I det videre arbeidet med samisk kirkelig kulturarv bør det tas stilling til hvilke kirker og områder som kan defineres som samiske, for så å få avklart vernestatus for de enkelte kirker i samarbeid med Sametinget og Riksantikvaren. Det er derfor viktig at Den norske kirke styrker sin kompetanse på dette feltet. Dette vil også inkludere inventar, interiør og miljøet rundt kirken, samt kirkegårder. Mange eldre kirkegårder har allerede fått status som automatisk fredede samisk kirkegårder, mens det samme ikke er tilfelle med eldre kirker.

I det videre arbeidet med den samiske kulturarven bør det arbeides med den immaterielle kulturarven, siden dette er et felt det hittil er gjort svært lite på. Innsamling av tradisjonsmateriale fra muntlige kilder vil være en sentral del av dette. Det er viktig å komme i gang med utredningen av denne delen av samisk kirkelig kulturarv.

4

«Opplevelsen av å være del av noe større, som varer mye lenger enn våre korte liv og våre flyktige tanker, tilfører gudstjenesten verdier som ikke kan måles.»

Den kirkelige kulturarven og dens betydning

«Hvis man ikke kjenner fortiden, forstår man ikke nåtiden og egner seg ikke til å forme fremtiden», skrev den franske forfatteren og filosofen Simone Weil. Dette handler om å forstå oss selv, hvem vi er, hvor vi kommer fra. Kulturarven kan hjelpe oss til å reflektere rundt våre verdier og vår eksistens og vi kan få et bevisst forhold til hvor vi vil bevege oss videre. Kunnskap om egen arv kan åpne møtet med dem som kommer til oss med en annen historie.

Å oppleve den kirkelige kulturarven gjør noe med oss. Feiring av gudstjeneste i et rom der gudstjenester har vært feiret i mange hundre år gir ekstra dimensjoner til det som i seg selv handler om bevegelser, ord og musikk. Det er ingen tvil om at rommet fungerer for formålet. Opplevelsen av å være del av noe større som varer mye lenger enn våre korte liv og våre flyktige tanker, tilfører gudstjenesten verdier som ikke kan måles. Det samme skjer når barnet døpes i dåpsfatet der alle på stedet, både fattig og rik, er blitt døpt i hundrevis av år. Kulturarven er materie og opplevelse som formidler viktige dimensjoner ved livet, tradisjonene og ritualene.

Dette kapitlet handler om å se kulturarven i et videre perspektiv og peke på gode grunner til at den er viktig for forståelsen av det materielle så vel som det immaterielle vi møter i de kirkelige handlinger.

Kulturhistorisk forståelse av den kirkelige kulturarven

Kulturhistorie handler om «studiet av menneskers handlinger og tanker i fortid og nåtid, og forbindelsen mellom den materielle kulturen og menneskers fortolkning av virkeligheten».¹ Den materielle kulturen, altså landskap, bygninger og gjenstander, er derfor nødvendige utgangspunkt for å oppleve og forstå vår kulturhistorie. Den kristne kirke er den samme, men også i kontinuerlig utvikling og tilpasning. I møte med det nye er det avgjørende at kirken har en relevant refleksjon rundt og en forståelse av både fortid og samtid.

Kulturhistorien skrives om kontinuerlig, ikke fordi den gamle nødvendigvis var gal, men fordi den var skrevet for andre mennesker med andre utfordringer i en annen tid. De samme spørsmål kan stilles med noen års mellomrom og mange av svarene vil være forskjellig fordi forutsetningene er forskjellig. Samtidig stilles det nye spørsmål som man tidligere ikke engang hadde tenkt seg.

Et aktuelt eksempel er prosessen med å gjøre kirken mer selvstendig i forholdet til staten. I flere hundre år hadde knapt noen reflektert over om stat og kirke i det hele tatt kunne eller burde skille lag. Samfunnsendringene med økt sekularisering, større mobilitet, voksende grupper av nordmenn som tilhører andre religioner eller andre trossamfunn innen den kristne kirke, gjorde at stadig flere reiste spørsmål ved relasjonen mellom stat og kirke.

Kulturminnene er gode utgangspunkt for å nærme seg kulturarven. Kulturminnene gir stadig nye startpunkt for tolkninger også av samtida. Kunnskap om og evnen til å analysere egne kulturminner og egen kulturhistorie gir kirken mulighet til å forstå seg selv og sin rolle i den større historien. Kirken har aldri eksistert i et vakuum, men har alltid vært påvirket av og selv påvirket samfunnet den er en del av. På samme måte som den kirkelige del av kulturhistorien nå ofte blir sett i lys av maktforhold og økonomi, må den verdslige historien kunne sees i lys av den kulturelle åndshistorien hvor kristendommen i mer enn 1 000 år har vært den viktigste enkeltfaktor. Åndshistorie og materiell historie kan ikke skilles.

I vår norske kulturhistorie er det utallige eksempler på sammenhenger mellom den kristne kultur og livstolkning, samfunnsutvikling og materiell kultur. Skal vi for eksempel forstå en salme av presten og dikteren Petter Dass gir det merverdi å kjenne samtidens øvrige litteratur og språkbruk. Like viktige er de stedene han var prest, hans forhold til kirkens ledelse, samtidens teologi og de kirkerommene han forrettet i. Salmene ble diktet i et fysisk miljø, og de skulle synges av menigheten i kirkerommene som et ledd i forkynnelsen og opplæringen i den kristne tro. Hvordan så disse rommene ut? Hvordan var akustikken? Brukte man instrumenter, og i så fall hvilke? Hvem var til stede på gudstjenestene? Var rommets utsmykning like frodig som hans diktning? Hvilke symboler inneholdt kirkerommet?

Et annet eksempel på kulturell sammenheng er tørrfiskhandelen i middelalderen, som viser hvordan den kristne tro brakte med seg handel og tradisjoner på tvers av landegrensene. I den årlige fastetiden måtte man over hele Europa avstå fra å spise kjøtt. Tørrfisken fra Lofoten ble en ettertraktet vare spesielt i Sør-Europa, fordi den var lett å frakte og hadde lang holdbarhetstid. Båtene som fraktet fisken ut i Europa, seilte ikke tomme opp mot nord, men brakte varer av ulike slag. Det er påfallende hvor mange alterskap og altertavler fra kontinentet man kan finne i kirker langs norskekysten.

«Skal vi forstå en salme av Petter Dass, gir det merverdi å kjenne samtidens øvrige litteratur og språkbruk. Like viktige er de stedene han var prest, hans forhold til kirkens ledelse, samtidens teologi og de kirkerommene han forrettet i.»

Med reformasjonen ble det brudd på mange områder, men handel og kommunikasjon var kommet for å bli og kulturutvekslingen fortsatte. Kirkebygg og gudstjeneste forble svært viktige for nasjon og lokalsamfunn etter reformasjonen. De var viktige møtesteder, steder for forkynnelse og opplæring i skriftkultur, steder for informasjonsutveksling, og synliggjorde statens tilstedeværelse over hele landet. Konfirmasjonen ble døren til felles verdier, til viktig kunnskap og en «sertifisering» man trengte for å bli en fullverdig borger med rettigheter og plikter. Konfirmasjonen stilte krav om leseferdigheter for både gutter og jenter, noe som bidro til jenters skolegang.

Skal kirkebygningenes arkitektur, innredning, kunst og beliggenheten i landskapet kunne tolkes som uttrykk for spesifikke perioder, er det viktig at disse elementene i størst mulig grad er intakte og troverdige som kilder. Dokumentasjon og bevaring av slike historiske fragmenter er derfor viktig.

Kulturhistorien kan også være en kilde til fornyelse, fordi man gjennom den kan se sammenhenger man tidligere ikke så. I den grad man ønsker å gjøre endringer som påvirker verneverdiene i kirkene, er det gjennom analyser av historien lettere å se konsekvensene av det man ønsker å gjøre.

¹ <https://snl.no/kulturhistorie>

Verneverdier

En kirke eller et kirkested vil alltid representere verneverdier, men vektingen av verdiene avhenger av den enkeltes ståsted. Kulturminneloven § 1, 2. ledd, begrunner vernet knyttet til fredning på følgende måte: «Det er et nasjonalt ansvar å ivareta disse ressurser som vitenskapelig kildemateriale og som varig grunnlag for nålevende og fremtidige generasjoners opplevelse, selvforståelse, trivsel og virksomhet».

I kulturminneforvaltningen brukes hovedbegrepene kunnskapsverdier og opplevelsesverdier, som igjen kan deles opp i underbegreper.

Begrepet kunnskapsverdier inneholder kulturminnets dokumentasjons- og kildeverdier. Et kulturminne bærer ofte på kunnskap som ikke finnes nedskrevet eller er tatt vare på andre steder. I forbindelse med en bygning eller et anlegg vil kunnskapsverdiene kunne konkretiseres i:

- Byplan- og byutviklingshistorisk verdi
- Bygningshistorisk verdi
- Teknikkhistorisk/håndverkshistorisk verdi
- Arkitektonisk/stilhistorisk verdi
- Samfunnshistorisk/sosialhistorisk verdi

Begrepet opplevelsesverdier er mer intuitivt og handler om hvordan et kulturminne kan gi både estetiske opplevelser og en følelse av tilhørighet til historien. Opplevelsesverdiene kan deles opp i:

- Arkitektonisk verdi
- Kunstnerisk/estetisk verdi
- Brukspreget, alderspreget verdi, patina
- Miljøskapende verdi
- Identitetsskapende/kontinuitetsskapende verdi
- Forbløffelses/nysgjerrighetsskapende verdi
- Symbolverdi

Kunnskap er umiddelbart mer målbart enn opplevelser. Det er likevel en sammenheng mellom disse. Kunnskap vil påvirke opplevelsen. Jo mer man vet, jo mer opplever man gjerne. Og opplever man mye, vil det ofte vekke en interesse som igjen øker ønsket om å vite mer.

Når kulturminnevernet gjør sin analyse, vil det også være forhold som forsterker eller gir overgripende forutsetninger som fremmer de ovennevnte verdiene. Dette kan være:

- Autentisitet/ekthet
- Kvalitet/vedlikeholdstilstand
- Tydelighet/pedagogisk potensial
- Representativitet/sjeldenhet
- Anvendbarhet/ funksjonsdyktighet

Noen av disse begrepene vil være fremmede for mange, kanskje gjelder dette spesielt begrepet autentisitet. Autentisk betyr at noe er ekte, men det trenger ikke å bety at det er originalt i betydningen opprinnelig eller fra byggetidspunktet. En 1950-tallsmodernisering av et kirkerom fra 1800-tallet kan ha høy autentisitet, men om den har høyere verdi enn det opprinnelige kirkerommet, er et annet spørsmål som må vurderes for seg.

Representativitet og sjeldenhet er heller ikke hverdagsord. Begge er positive i kulturminnesammenheng, selv om de et stykke på vei er motsetninger. At noe er representativt betyr at det er typisk for det fenomenet det er et eksempel på. Er noe representativt for et vanlig historisk fenomen, som de nygotiske trekirkene fra siste halvdel av 1800-tallet, er det særlig positivt. Siden slike kirker ennå ikke er sjeldne, vil de likevel ofte ikke nå så høyt opp i verneverdi. Stavkirkene er derimot et godt eksempel på noe tidligere svært representativt, som nå er svært sjeldent. Bare 28 er bevart av over tusen som ble bygget i løpet av middelalderen.

Det foregående er en av flere måter å beskrive verdiene på. Begrepene er utviklet internasjonalt gjennom mange år, så de er relativt konstante. I praktisk bruk vil likevel tolkningen og vektleggingen variere.

Innen kulturminnevernet vil det alltid være diskusjoner om verdsett knyttet til kulturminnene. Hvilke verdier er viktige og hvordan veier vi dem opp mot hverandre? Dette er en naturlig konsekvens av behovet for å stille nye spørsmål knyttet til historien i en ny tid. Følgelig er ikke verdiene absolutte, men verdiene og diskusjonene rundt dem er forutsetningen for en reflektert forvaltning av kulturminnene. Vurderingen av verdiene vil være foranderlig og påvirke hva man mener er det viktigste ved kulturminnet og hensikten ved bevaringen.

Alle kan bruke verneverdiene i sine egne analyser. Riksantikvarens vurderinger er gjort med utgangspunkt i at direktoratet har ansvar for å ivareta kirkested og kirkebygg som har verneverdier på nasjonalt nivå. Kirkens utgangspunkt er annerledes, og trossamfunnet Den norske kirke bør derfor gjøre sine egne verdivalg også når det gjelder kulturminneverdier. Hvilke trekk ved historien er det særlig viktig for kirken å ta med inn i fremtiden? Det er lite trolig at disse verdiene vil være grunnleggende forskjellig fra de som prioriteres av kulturminneforvaltningen, men vektleggingen kan være det.

Kulturarvens betydning for Den norske kirkes selvforståelse og oppdrag

Den kirkelige kulturarven omfatter et helt forråd av idéer og uttryksmiddel, kommunikasjon, kunnskap, teknikker, praksiser, steder, bygninger og ting som har blitt til gjennom og preget av kristendommens historie i vår kultur. Selv om kulturarven slik omfatter både materielle og immaterielle kulturminner, kan man få inntrykk av at det er de immaterielle kulturminnene som har størst betydning i kirken.

Ordet kirke blir i flere språk brukt både om forsamlingen av mennesker, om kirken som organisasjon og om det konkrete kirkebygget. Innenfor teologien har man vært mest opptatt av kirken som fellesskap, og man har interessert seg for hvordan dette fellesskapet er organisert og hva det gjør sammen. Kirkelæren har vært preget av en konsentrasjon om sakramentsforvaltning og embete, gudstjeneste og liturgiske handlinger, autoritet i kirken, økumenikk og de paradigmer som styrer kirkens selvforståelse.

«Innen kulturminnevernet vil det alltid være diskusjoner om verdisett knyttet til kulturminnene. Dette er en naturlig konsekvens av behovet for å stille nye spørsmål knyttet til historien i en ny tid.»

I luthersk sammenheng er vår kirke preget av Martin Luthers pragmatiske syn på kirkebygg og kirkekunst. Hos Luther kan det virke som om gudstjenestepraktisen er den eneste kulturarven vi trenger å ta vare på. Han skrev at det ikke finnes noen annen grunn til å bygge kirker enn at de kristne skal ha et sted der de kan komme sammen for å be, høre prekenen og ta imot sakramentene. Der dette ikke lenger skjer, kan kirkebygget rives, slik man gjør med andre hus som ikke er i bruk. Det er forkynnelsen av Ordet og forvaltningen av sakramentene som gjør kirken til Guds hus.

Det er mange grunner til at Luther la seg på en slik pragmatisk linje i synet på kirkebyggene. Han sto i en spesiell situasjon, og hans retorikk er preget av oppgjøret med den katolske kirke. Vi skal ikke gå nærmere inn på det her, men realiteten er at både Luther og hans etterkommere har reist vakre kirker og kapeller. Gamle kirker er tatt vare på, også etter reformasjonen, og man reiste nye kirker med omfattende utsmykkingsprogram og vakker arkitektur. I den lutherske tradisjon har kirkebyggene hatt stor betydning for kirkens liv.

Til tross for denne noe ambivalente tradisjonen, er det en utbredt holdning at kirken oppholder seg ved «åndelige spørsmål», og kirken omtales gjerne som et «åndelig fellesskap». I virkeligheten er det få steder hvor det immaterielle og det materielle er så dypt infiltrert i hverandre som i kirken og i den kristne trospraksis. Utdfordringen for kirken er at den, i sin konsentrasjon om praksiser og ordninger, ikke alltid ser den materielle kulturens betydning, slik som kirkesteder og miljø, bygninger, ting og materialer.

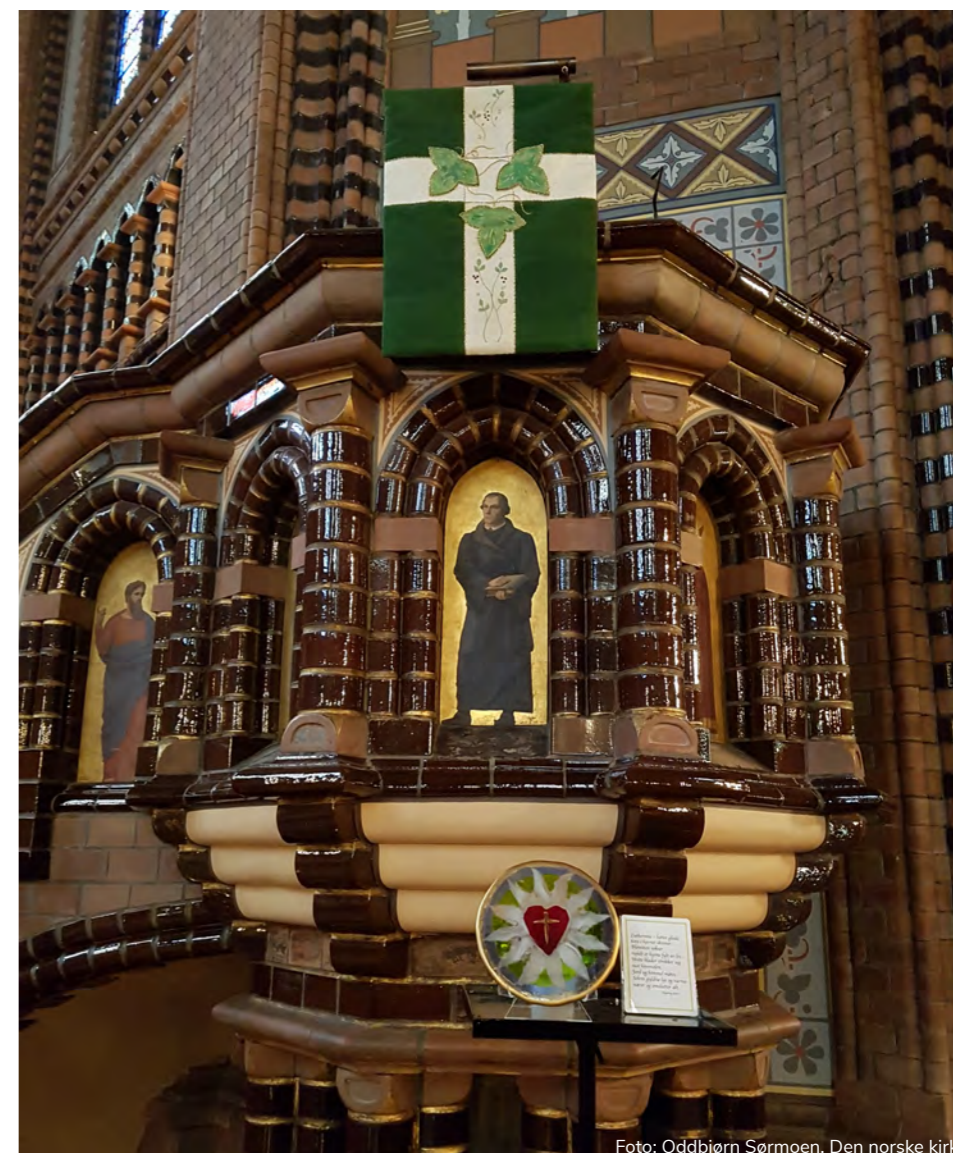

Foto: Oddbjørn Sørmoen, Den norske kirke

Prekestolen i Skien kirke.

Det er helt nødvendig for kirken å rette oppmerksomheten mot denne dimensjonen av kirkens virkelighet og oppdrag, og se nærmere på kristentroens og kirkelivets materielle spor. Troens praksiser har nedfelt seg materielt og formet steder, bygninger og gjenstander. Det er utviklet teknikker, metoder, tradisjoner og kunnskap som på et særlig vis er knyttet til denne siden ved det å være kirke, for eksempel kjennskap til materialer og utforming.

I livet er det slik at de stier og spor som er lagt av noen før oss, påvirker hvilken vei vi går. Vi innlemmes i mønstre trukket opp av andre. Slik er det også for kirken. Kulturminnene er ikke «forsteinede» resultater av kirkens tro. De er «levende steiner» som fortsatt preger kirkens trospraksis og teologi. Kirken trenger å styrke sin refleksjon om denne påvirkningen.

Vi må spørre oss hvordan kulturarven kan bevares og fornyes i samspill med natur, miljø og historie slik at verdien av identitet og kontinuitet, kulturelt mangfold og menneskelig kreativitet fortsatt kan holdes sammen i kirken. Hvordan kan for eksempel kirken, gjennom å ta vare på kulturarven, også ta vare på miljøet? Dette er store spørsmål som ikke kan behandles fyllestgjørende her.

En teologisk refleksjon om Guds nærvær, kropp, sted og rom

I kirkelig sammenheng hører vi ofte at gudstjenestene kan finne sted «hvor som helst». Og det er jo sant på et vis. Gud kan vi møte, enten det er «på jordene, i kirkene eller på havet», som Martin Luther skrev. Gud er over alt. Menneskers møte med Gud er ikke begrenset til noen utvalgte steder. Men vi mennesker er ikke hvor som helst, vi oppholder oss til enhver tid på ett bestemt sted.

Når vi snakker om sted eller rom kan det ha mange betydninger. Vi bruker ordene for å beskrive hvor vi er, i tiden, i tankene, i sinnet, ideologisk, sosialt, økonomisk, politisk og så videre. I denne teksten handler ordene sted og rom i hovedsak om hvor kroppene våre oppholder seg. Hva er under føttene og over hodet vårt? Jord, gulv, gate, hav, tak, himmel, sol, stjerner? Hva har vi rundt oss? Vegger, trær, fjell, hus? Og hvordan er det som omgir oss utformet og organisert, enten fra naturens side eller av mennesker? Dette er noen av spørsmålene vi stiller oss for å beskrive et materielt rom eller sted. Mennesket eksisterer ikke uten å være plassert kroppslig, og det er også «her» vi gjør våre gudserfaringer. Menneskets eksistens er altså romlig, og dermed også kirkens liv. Dette setter spor i form av kulturminner som preger kirkens ulike praksiser i generasjon etter generasjon.

Erfaringen av et gudsnærvær er ofte er blandet med en erfaring av fravær. Vi kan i den Bibelske tradisjonen finne en spenning mellom troen på at Gud gir seg til kjenne «her» og at Gud ikke er «her», men «i himmelen». Det er også en spenning mellom troen på at kirken er «Guds hus» og troen på at Gud ikke lar seg romme noe sted, fordi Gud er overalt.

Noen ganger kan Bibelen gi inntrykk av at Gud forholder seg til mennesker som åndelige vesen med en egen indre antenne, hvor sted har mindre betydning. De som vektlegger denne dimensjonen vil gjerne understreke kirken som et åndelig fellesskap av mennesker som tilber Gud i «ånd og sannhet» (Joh. 4, 23–24). Andre ganger gjøres stedet til den primære forankringen for et gudsnærvær, og det kan virke som om menneskene mer eller mindre tilfeldig involveres i dette gudsstedet. Dette gjelder for eksempel Jakobs drøm – «Sannelig HERREN er på dette stedet, og jeg visste det ikke!» (1. Mos 28), Moses og den brennende tornebusken (2. Mos. 3) og Sauls omvendelse på veien til Damaskus (Apg. 9, 1–19). Paulus refererer senere til akkurat dette stedet når han snakker om sin omvendelse (Apg. 22, 6–8, Apg. 26, 12–16).

Med Jesu komme, blir «stedet» for Guds møte med menneskene Jesus Kristus. Han er det nye tempelet (Joh. 2, 18–22). Samtidig betyr inkarnasjonen at Jesus ble kropp, en kropp som tok plass og alltid var til stede et bestemt sted. Han var ikke en åndelig allestedsværende kraft. Han ble født inn i en bestemt familie, i en bestemt by, i et bestemt land med sine sosiale og religiøse praksiser, i et landskap med sin særegne vegetasjon, med sine lysforhold og skiftende atmosfærer. Som det står i Joh. 1,14: «Ordet ble menneske og tok bolig iblant oss».

Når Jesus Kristus fortsatt er til stede blant oss i Ordet og sakramentene, så skjer også det alltid på det stedet der vi oppholder oss for å ta imot ham. Og når kirken er Kristi kropp (Ef. 4, 1–6), så er den ikke bare et åndelig fellesskap. Kirken er kroppslig og stedlig, og slik er den et håndgripelig uttrykk for at Gud har flyttet inn i nabolaget. Kirkebygget forteller at Gud bor her blant oss og er et merkbart uttrykk for Guds kjærlighet til menneskene i det livet de lever til hverdag og fest.

Stedet og de bygde omgivelsene er ikke noe i randsonen av det menneskelige. Stedet der vi oppholder oss, er en fundamental kategori i den menneskelige og spirituelle erfaringen. I den bibelske tradisjonen er dette helt gjennomgående. Bibelens fortellinger begynner med mennesker som har sin plass i Edens hage, og som etter syndefallet blir 'omplassert'. Videre i GT er det utvalgte folket fortsatt knyttet til et sted, Det lovede landet. Gjennom hele GT er Guds forhold til det utvalgte folket også forbundet med Det lovede landet. I Bibelen finnes det ikke noe tidløst rom og heller ikke noen romløs tid. Stedene får sin betydning gjennom de historiene og praksisene som har funnet sted der, og det er historier eller praksiser som får sin autoritet gjennom å ha funnet sted et bestemt sted. Den kjente GT-forskeren Walter Brueggemann skriver at det er umulig å beskrive bibelens tro som en historisk bevegelse som kunne skjedd «hvor som helst». Fortellingene er forankret i steder.

Bibelens forestillinger om det evige er heller ikke stedløse. I Johannes åpenbaring er alle tings fullbyrdelse samlet i en by, Det himmelske Jerusalem (Åp. 21). Det er vanskelig for mennesker å forestille seg en frelse som er stedløs, og det forsto også Jesus da han sa: «I min Fars hus er det mange rom. Var det ikke slik, hadde jeg da sagt dere at jeg går og vil gjøre i stand et sted for dere?» (Joh. 14, 2).

Nyere stedsforskning har påpekt at menneskers minne er knyttet til steder. Vi husker ikke hendelser som er stedløse. Dermed er også minnet om Guds tilstedeværelse i verden stedbundet. Kirkebygget og stedet der det ligger er påminnelser om den gudstroen som har levd «her» i generasjoner. Det varige som denne stedbundne delen av kulturarven representerer, får betydning for menneskers identitet og tilhørighet til kirken.

Denne kroppslige, sanselige og stedlige tilknytning til kirken kan være ordløs og skjult, men kommer ofte til overflaten når en kirke brenner. Det spiret folk er vant til å orientere seg etter, stikker ikke lenger opp i landskapet. Når bygget som har minnet menneskene om Guds tilstedeværelse blir borte, kan det utløse stor sorg. Det er en sorg som vil være uforståelig om man ikke forstår kirkestedet og kirkebyggets betydning for tilhørighet til kirken og for menneskers tro. En stedlig forankring av den kristne tro er ekstra viktig i en tid med stor mobilitet og mye rotløshet.

Stedet har altså en betydning for mennesker erfaringer, også gudserfaringen. Men hva man skal tenke teologisk om kirkestedet og kirkebyggets rolle er fortsatt ganske uklart i en luthersk tradisjon. Det er en tradisjon som har prioritert ordene. Det er derfor behov for et videre teologisk arbeid for å utforske den materielle kulturarvens betydning.

Her kan det være flere spor å følge. I den anglikanske kirken har teologer prøvd å gå veien om en sakramentsteologi som tar utgangspunkt i kirkefedrenes vide syn på sakramentene. Kirkefaderen Augustin skildret sakramentene som «synlige tegn på usynlig nåde», og han inkluderte flere objekter og handlinger i sin sakramentforståelse, slik som fredskysset, døpefonten, velsignet salt, Fadervår, og asken når man gjør bot. Noen teologer vil hevde at siden Gud har valgt å åpenbare seg i det materielle, er det er mulig å se på hele universet som sakramentalt. En sakramental innstilling til verden lar oss se Gud ikke bare i Jesus Kristus, det ultimate sakrament, men også i dagliglivets små tegn, som i et lysglimt eller en blomst. Dette er verdifullt. Samtidig kan ikke en sakramentsteologi stoppe ved Guds allmenne åpenbaring i verden, den må også holdes sammen med Guds handlinger i historien på bestemte måter og bestemte steder.

«Ordet ble menneske og tok bolig iblant oss.»

Joh. 1,14

Kirkebyggene er steder for møter mellom Gud og mennesker. Det videre arbeidet med kirkesteder og kirkebyggs betydning bør settes i sammenheng med det som skjer og har skjedd nettopp «her». Det knytter seg fortellinger, riter og handlinger til kirkestedene. Det spesielle med den kirkelige kulturarven er nettopp denne tette forbindelsen og gjensidigheten, der ritualer, fortellinger bygg og steder inngår i et gjensidig vekselspill. Kirkestedene og kirkebyggene forankrer de åndelige erfaringene ved gi dem struktur, kontekst, tekstur, stemning, og slik levendegjør de fortellingene og gjør dem nær. Det religiøse meningsuniverset blir forbundet med vår virkelighet og gjøres begripelig og håndfast i sin stedbundethet.

Byggene bærer videre den kulturen som de har gitt rom til. Det som har skjedd i kirkene, og som har vært transformerende i menneskers liv, «sitter i veggen» og kan bli gjenoppdaget og gjenbrukt. Erfaringene knyttes til steder, de fremkaller og organiserer minner, bilder, følelser, stemninger, meninger og gir forankring til våre forestillinger. Kirkebyggene representerer et menneskelig behov for å skille ut spesielle steder, «annerledessteder», som hellige steder eller sakrale rom, ikke for å skape avstand til verden utenfor, eller bryte med den, men for å forstå den bedre. De er som søndager. Det er ikke slik at søndager og høytider er mer høyverdige enn hverdager, og kirkebyggene er ikke nærmere Gud andre bygg. Likevel symboliserer og representerer de en virkelighet der all tid og alle steder er Guds tid og Guds sted. Slik har kirkene noe til felles med sakramentene, og en sakramental tenkning kan kanskje gi oss en dypere forståelse av den rollen kirkesteder og kirkebygg spiller i vår kirke.

Kirkens historiebevissthet

Hvorfor er det viktig for Den norske kirke å ta vare på kildene til sin egen historie? Er fortiden relevant for kirken når den skal løse helt nye utfordringer i et samfunn hvor kristne verdier er under press fra mange kanter? Historien inneholder alltid forhold som kan vurderes kritisk med nåtidens blikk, men først og fremst har kirken et unikt kulturelt gjennomslag å se tilbake på. Kristningen har vært vesentlig for utviklingen av en kultur som har gitt Norge impulser fra et større internasjonalt fellesskap.

Kunnskap om kirkens positive bidrag til den historiske utviklingen i Norge er ikke bare viktig for kirken selv. Det er også viktig for kirkens posisjon i samfunnet at dette er allmennkunnskap. I løpet av noen få generasjoner fikk kirken et religiøst, ideologisk og kulturelt hegemoni som har vart i 1 000 år. Samtidig som det er nødvendig å lære av og skape forandring der feil og overgrep er begått i kristendommens og kirkens navn, er kristendommen fortsatt definerende for våre fellesverdier.

Der den norrøne religionen fant sted i storbondens hall og på hovet knyttet til de store gårdene, førte kristningen til bygging av kirker. Kirkene ble etter hvert våre første bygg eid av fellesskapet. Kirkenes verdi som kulturminner går derfor ut over kvalitetene ved det enkelte kirkebygg. De forteller historien om den plassen kirken har hatt i det norske samfunnet siden religionsskiftet. Dette er en arv som er vesentlig for kirkens selvforståelse og for den posisjon kirken har i det norske samfunnet. Så lenge denne kulturarven verdsettes og brukes aktivt av kirken selv og av storsamfunnet, vil den fortsette å ha en sentral rolle i folks bevissthet.

Internasjonalt utsyn

Norsk kirkehistorie kan ikke forstås uten et internasjonalt perspektiv. Kirken har siden første pinse i Jerusalem representert et bredt internasjonalt fellesskap. Kristentroen i Norge har mange røtter og den vokste ut av tradisjoner som allerede i 1054 skapte varige og store kulturelle og teologiske splittelser. Kristendommens vei til Norge kom via flere ruter – dels gjennom Irland og England og dels gjennom Russland.

Det internasjonale kirkefellesskapet hadde i middelalderen svært effektive kommunikasjons og styringssystemer, og Norge var nærmere knyttet til Europa i middelalderen enn i århundrene etter reformasjonen, da kirken var blitt nasjonalisert og lagt under kongen i København. Kirken har likevel forblitt en pådriver for internasjonale impulser, både på et teologisk og et bredere intellektuelt nivå, gjennom for eksempel misjonsvirksomhet og prestenes rolle som tidlige vitenskapsmenn. Kirken har hele tiden stått i en internasjonal sammenheng.

Kirkene og kirkekunsten manifesterer kristendommens avgjørende betydning for norsk kultur og historie. Ikke fordi de representerer det særnorske, men tvert imot viser hvordan det norske alltid har vært et samspill av lokale forhold og impulser utenfra. Bevart kirkekunst og kirkearkitektur fra alle århundrer siden 1000-tallet kan brukes som konkrete illustrasjoner på dette forholdet og på den måten bygge opp under en økumenisk orientering som står sterkt i dag.

Maktbruk og misbruk

Kirken har i sin historie utøvet både åndelig og verdslig makt. Kirketukten kunne være streng, og brudd på både bud og moralnormer ble straffet hardt. I stor grad var disse normene også forankret i det nasjonale lovverket. Frem til reformasjonen hadde vi en egen kristenrett som styrte en stor del av menneskenes liv. Der var kirkens menn dommere, og kirken mottok bøtene.

Som landets største jordeier, hadde kirken også verdslig makt gjennom sin forvaltning av eiendom og arbeidskraft. Etter reformasjonen, var prestene kongens embedsmenn i hele landet. Det ga innflytelse og direkte makt over folks liv. Makt til å bygge gode lokalsamfunn og gjøre godt, og makt som kunne misbrukes. Historien har overlevert oss mange eksempler på begge deler. At gapestokken ofte sto ved kirken, er ikke noe å være stolt over. Men at det var kirkene som var forsamlingshuset som ble brukt rundt om i landet da Eidsvollsmennene skulle velges i 1814, er et positivt eksempel.

Foto: Eirik Irgens Johnsen, Kulturhistorisk museum

Hedalsmadonnaen ca. 1250. Ingen kan si med sikkerhet om denne utsøkte skulpturen er laget i Norge eller ble importert fra England eller et annet sted. Kvaliteten og stiluttrykket er internasjonalt og del av en felles europeisk kultur.

Historien om kirkebenkene kan fortelle hvordan kirken lot verdslig makt og økonomisk stilling prege sine hellige rom. Familier kunne kjøpe seg plass, og de som betalte mest, satt lengst frem. Mest dramatisk og lærerikt er det kanskje å studere majoritetens forhold til minoriteter og kirkens rolle i slike relasjoner. Vår ellers demokratiske og progressive grunnlov inneholdt innreiseforbud mot både jesuitter og jøder. Størst konsekvenser fikk fremgangsmåten ved kristningen av samene. Mange samer ble døpt allerede i middelalderen, samtidig som mange av dem holdt på sine gamle tradisjoner. Gjennom den senere fornuftspolitikk gikk kirken aktivt inn for å frata samene sitt kulturelle særpreg. På den annen side ble Nils Stockfleths bibeloversettelse til samisk i 1840 en bærebjelke i bevaringen av det samiske språket, og Levi Læstadius' virke bidro til å skape sammenheng mellom kristen tro og samisk identitet. Refleksjoner rundt denne nære historien er viktig i møtet med andre minoritetsgrupper i og utenfor kirken.

Kirkens kulturminner er svært viktige kilder til 1 000 års samfunnsutvikling i Norge. Både Den norske kirke og storsamfunnet er tjent med at sporene etter kristendommens enorme kulturelle, sosiale og åndelige bidrag til utviklingen blir tatt vare på og formidlet til nye generasjoner. Kunnskap om kristendommen som lære, Kirkens historie som institusjon og de kulturminnene som anskueliggjør kirkens rolle, er nøkler til en allmenn historieforståelse. Bevissthet om kirkens sentrale historiske rolle er et godt utgangspunkt når Den norske kirke fremover skal forme sin rolle på nytt.

5

«Den norske kirke ønsker å være en positiv kraft i et samfunn som verdsetter ulikhet og mangfold og ser det som en styrke.»

Foto: Morten Stige

Den kirkelige kulturarvens potensial i kirke og samfunn

Kirkens ønske om å ta vare på kulturarven handler om å se bakover og fremover på samme tid. Kulturarven er i sitt vesen dynamisk. Vi har fått den overgitt for at den skal fornyes, aktualiseres og samspille med vår tid. Vår oppgave er å dele denne arven som en positiv kraft i kirke og samfunn.

Den kirkelige kulturarvens potensial i gudstjenester og kirkelige handlinger

Digitaliseringen av kirken i forbindelse med koronautbruddet i 2020 har gitt nye perspektiv på den kirkelige kulturarvens betydning. Opptak fra kirkebyggene fikk arkitektur og kunst frem i lyset og avslørte hvilket potensial denne arven har i gudstjenestelig sammenheng.

«Den kirkelige kulturarven kan være en ressurs når nye medborgere skal finne sin plass i et lokalsamfunn.»

Bilder og videopptak av kirkebygg, kirkerom og kunst ble brukt aktivt for å forankre det kristne budskapet i en materiell virkelighet og gjøre det nærværende. Folk kunne se hvordan farger og ornament, høyder og dybder, retninger, akser og lysinntak i rommet medvirker til at gudstjenesten blir mer sansbar. Noen steder ble kirken zoomet inn ovenfra. Andre steder ble man tatt med på en visuell vandring gjennom det omkringliggende landskapet, før man kom inn i selve kirkerommet. I flere tilfeller var det kirkeklokkene som kalte inn til gudstjeneste, både visuelt og auditivt.

Inne i kirken gjorde nærbilder av kunst, arkitektur, innredning og utsmykning det mulig å se detaljer man ellers aldri ser. Orgel og orgelfasader, som menigheten vanligvis sitter med ryggen til, ble eksponert, og det ble tydeliggjort hvilken sentral rolle musikken spiller i gudstjenesten.

Da man ikke kunne ha gudstjeneste i Mariakirken i Bergen i påsken, ble alterskapet åpnet og dette ble filmet og delt. Slik fikk folk innsyn i noe av det vakreste vi har av middelalderkunst her i landet. På påskedag gikk prekenen i Røa kirke over i en samtale om alterbildet i kirken. Glassmaleriet, laget av Bernhard Greve, fremstiller menn og kvinner ved den tomme graven og i møte med den oppstandne. Gudstjenestene fra Nidarosdomen tok TV-seerne med inn i en unik katedral og slik kunne vi fortsette landet rundt.

Det som har blitt synliggjort gjennom digitaliseringen av kirken, er en virkelighet som alltid har vært der, men som man ofte ikke legger merke til, nemlig at gudstjenesten på mange måter er et stort Gesamtkunstwerk, bestående av mange kunstarter som spiller sammen, utfyller og fortolker hverandre. Når billedkunst, arkitektur, musikk og tekster spiller sammen, påvirkes alt som skjer i kirken. Bibelens fortellinger og tekster fortolkes og speiles, de blir forsterket eller gjort til gjenstand for ettertanke. Musikken utvides når den kobles sammen med bildene, og skulpturer blir gjort levende for oss gjennom det vi hører. Noen ganger kan uttrykkene bryte mot eller utfordre hverandre, og slik åpne for nye tolkninger og inntrykk.

«Kirkens tydelige historie og rolle som samfunnsaktør gjør den til en dialogpartner det er lett å oppsøke.»

Den materielle kulturarven er en integrert og sentral del av de fleste gudstjenester og kirkelige handlinger. Et alter fra 1000-tallet kan fortsatt være i bruk, alterskapet fra 1400-tallet åpnes fortsatt hver påske. Barna døpes i den gamle døpefonten, og det gamle sølvøyet, med kalk og disk og lysestaker, hører med når alterbordet skal dekkes. Den hvite duken er kanskje laget av lokale kvinner for flere generasjoner siden og holdt ved like av deres etterkommere. Messehagler og stolaer kan være verdifull tekstilkunst. Alterbilder, skulpturer og annen kunst i kirken kommuniserer fortsatt det kristne budskapet til menigheten gjennom sitt medium. Med tonene fra orgelet leder organisten salmesangen eller fyller rommet med musikk, og salmebøkene bærer en eldgammel kirkelig sangtradisjon og teologi videre.

De digitale gudstjenestene har vist oss at materiell kulturarv kan løftes frem og gjøres synlig. Det kan være med på å åpne kirkerommet og dets kunst for menigheten, selv når kirkedørene er stengt. Men det kan også bidra til at mange flere enn de som går til gudstjeneste får se og bli kjent med lokale kirkeskatter.

Mange er uvitende om rikdommen i altertavlen symbolikk og uttrykk – en altertavle de har sett på i gudstjeneste etter gudstjeneste gjennom mange år. Flere kan og bør få en anledning til å bli bedre kjent med den kirkelige kulturarven. Det er både mulig og ønskelig med stor variasjon i formidlingen av denne skatten. En dypere kjennskap til gjenstander, materialer og utsmykning, kan være en berikelse når det feires gudstjeneste og dette tas i bruk. Ved å studere et eldre kirkebygg og dets utvikling kan man lære noe om liturgiens historie.

Å la kirken være åpen uten noe program kan gi tid til å se på hvordan tak og vegger er utformet, hvordan lyset hentes inn eller stenges ute, eller fargebruk og tekstur, og kan utvide opplevelsen av seinere gudstjenestefeiring.

Lokale museer og kunsthistorikere rundt om i landet har kompetanse som kan dras inn i formidlingen av kirkekunst og arkitektur, landskap, kirke og kulturhistorie. Dessuten kan kirkens kulturarv bli en større ressurs i utdanning til kirkelig tjeneste.

En mulig didaktisk bruk i trosopplæring for barn og voksne

Kunsten å formidle kulturarven

Kulturminneloven begrunner bevaring av minnene med at de er ressurser som vitenskapelig kildemateriale og som varig grunnlag for nålevende og fremtidige generasjoners opplevelse, selvforståelse, trivsel og virksomhet. Ordet didaktikk kommer fra gresk *didaktike* (*tekhne*) "undervisningskunst". Didaktikken omtales som «læren om undervisning og læring i skole og annen organisert sammenheng»¹.

Det har skjedd en fornyelse i formidlingen kulturarv. Museene har gått bort fra å være dannelsesinstitusjoner med autoritative fortellinger til å ha mer oppmerksomhet på betrakteren som medprodusent av den kunnskap og opplevelse som skapes i museumsrommet. Når kirkebygg og kirkested brukes i undervisning, er det nødvendig å være i dialog med utviklingen innen pedagogikken, der det blant annet har vært en forskyvning fra et passivt til et konstruktivistisk og dialogbasert lærings syn.

Et lærings syn basert på brukerens utgangspunkt og ulike mulige tilnærminger, inviterer brukeren i større grad til å bli medprodusent av opplevelser og kunnskap. Det handler om å skape rom for flerstemmighet og deltakelse i stedet for å levere ferdige autoritative fortellinger. Det er en pedagogikk som åpner for brukernes egne fortolkninger og anvendelser av stoffet. En dialogbasert tilnærming er bygd på en bevissthet om det store mangfold brukerne utgjør, og nødvendigheten av å legge til rette for flere innganger til den arven vi deler.

Den kirkelige kulturarven kan med en åpen og reelt inviterende pedagogikk bidra til trygg identitet i et mangfoldig og inkluderende fellesskap. Vi ser på den kirkelige kulturarven som en mulig katalysator for dialog mellom folk som har flere kulturelle tilhørigheter. En dialog der flerstemmighet, selvrefleksjon og deltakelse kan bidra til å utvikle fellesskap i kirke og samfunn.

Den kirkelige kulturarven i trosopplæringen

Kirkebyggene og kirkestedet er en stor ressurs i kirkens trosopplæring. Når *Plan for trosopplæring* skal revideres, er det derfor viktig å legge til rette for at dette potensialet blir utforsket og utnyttet.

Den kirkelige kulturarven gir kunnskap om hvordan kristen tro og fortolkning har materialisert seg på ulikt vis, for eksempel i stedsutvikling og arkitektur, billedkunst og håndverk, i kirkegårdsdrift og utvikling av ferdselsårer. Kulturminnene viser hvor tett samspillet mellom immateriell og materiell kulturarv er i kirke og trosliv, og dette kan bidra til både fordypning og utvidelse av det kristne trosuniverset. Det faktum at denne arven har vært i kontinuerlig bruk gjennom århundrer, og fortsatt er det, setter vår tids trospraksiser inn i en større sammenheng. Kirkested og kirkebygg åpner et mulighetsrom for læring og utvikling som er i en særklasse.

¹ Store norske leksikon: <https://snl.no/didaktikk>

En britisk studie viser at kirkebygget spiller en sentral rolle for ungdommers trospraksis og troshistorie. Dette viser at denne arven burde få enda større plass i trosopplæringen enn den har i dag. Den norske kirke bruker riktignok kirkebygget og kirkestedet stadig oftere som læringsrom. Det bør imidlertid legges mer vekt på kunsten, håndverket, arkitekturen eller kulturminneverdiene i denne sammenhengen. Det er behov for mer forskning på potensialet for kristen læring i kirkerommet.

Det finnes ulike retninger og pedagogiske tilnærminger til kirkerommene, både i Norge og i andre land. I vår sammenheng blir det viktig å arbeide med forskjeller og likheter mellom en kirkeromspedagogikk for kirke/skole-samarbeid og en kirkeromspedagogikk som rettes inn mot trosopplæringen.

Det er nødvendig å undersøke hva forskjellige kirkebygg kan ha å bidra med. Ikke alle kirker har gjenstander med stor kulturhistorisk verdi, men de fleste vil ha noe i kirken eller i omgivelsene som kan inkluderes i trosopplæringen.

Erindringsaspektet er et annet potensial ved kirkested og kirkerom. Hvordan fungerer kirkebygget og kirkerommet som «hukommelsesrom» eller «erindringssted», og hvilken rolle spiller kulturarven her? I denne sammenhengen vil det være interessant å undersøke forholdet mellom materiell og immateriell kirkelig kulturarv. I trosopplæringsammenheng er det naturlig at det arbeides særlig med forholdet mellom kulturminnene og bruken av disse i kirkens trospraksiser. Den sosiale dimensjonen ved sted og rom, og forholdet til kirken som fellesskap, hører også med.

Forskning på teologien i eksisterende trosopplæring konkluderer blant annet med at det er behov for en styrking av den kontekstuelle og stedege teologien. Sett fra et kulturarvperspektiv vil en teologi som tar høyde for at det stedege også er materielt, styrke trosopplæringen ytterligere. Den kirkelige kulturarven, med sine steder og bygninger, kunst og arkitektur gir oss muligheter for å utvikle en teologi som er både stedege og dialogisk.

Kirkested og kirkebygg i skolens undervisning

Om den kirkelige materielle kulturarven skal bevares og utvikles som samfunnets fellesarv, er det avgjørende at den tas inn i skolens undervisning. Slik kan nye generasjoner få den kjennskapen og det eierforhold til byggene som trengs for å sikre vern, vedlikehold, videreutvikling og levendegjøring av arven i nye generasjoner. Alt ligger til rette for at dette kan skje.

Nesten alle skoler har et eller flere kirkebygg i nærheten. Med landsskoleloven i 1739 ble skolen opprettet som kirkeskole, og siden har skole og kirke sammen vært bærebjelker i de fleste lokalsamfunn i Norge. De er ofte plassert i nærheten av hverandre. Siden kirkebygget ofte er det eldste bygget i området, gir det en unik tilgang til stedets historie og vår kulturarv. Mange er stolte av stedets kirkebygg, enten de tilhører kirken eller ikke. Mye tyder på at kirkebyggene bidrar til å forme lokal identitet og tilhørighet. Her har lokale håndverkstradisjoner fått utfolde seg og byggherrene har dratt nytte av lokale materialer og materialkunnskap. Samtidig er kirkearkitektur og kunst en tydelig påminnelse om at kirken aldri har vært et rent lokalt eller nasjonalt prosjekt. Både bygg og interiør, kunst og utsmykking peker ut over våre grenser og setter det lokale inn i en internasjonal kulturtradisjon.

Nidarosdomen vestfront.

I skolen gir både opplæringsloven og ny læreplan et godt grunnlag for levendegjøring og utvikling av den kirkelige kulturarven. Opplæringsloven § 1-1 legger blant annet vekt på at opplæringen i skolen skal: «gi elevene historisk og kulturell innsikt og forankring» og «bidra til å utvide kjennskapen til og forståinga av den nasjonale kulturarven og vår felles internasjonale kulturtradisjon».

Den samme loven sier at det lokale kirkebygget og kirkestedet også kan være arena for flere mål, som for eksempel å «utvikle kunnskap, dugleik og holdningar for å kunne mestre liva sine og for å kunne delta i arbeid og fellesskap i samfunnet. Dei skal få utfalde skaparglede, engasjement og utforskartrong». Kirkebyggene representerer material- og håndverkskunnskap, og de kan gi innsikt i matematiske beregninger. Kirkegodset og prestegårdene kan fortelle om en tid da utviklingen innenfor landbruk og hagedyrking skjedde i kirkens regi.

De største katedralene er i seg selv en innføring i «katedraltenking» som er opptatt av tingenes varighet og av at kommende generasjoner skal få nytte godt av det vi setter i gang. Katedraltenkingen bygger på en langtidsvisjon, en gjennomtenkt plan, og fellesskapets vilje til å forplikte seg til noe som det vil ta lang tid å implementere. Det kan gi verdifull læring, ikke minst i et miljøperspektiv.

Kirkebyggene våre kan også ved en slik tenkning gi innsikt i hvordan tidligere generasjoner tok vare på, brukte og gjenbrakte ting og materialer. Alt dette kan bidra til enda et punkt i opplæringsloven, nemlig at «Elevane og lærlingane skal lære å tenkje kritisk og handle etisk og miljøbevisst. Dei skal ha medansvar og rett til medverknad».

Det er behov for at ulike miljø, både i kirke og skole, på universiteter og høyskoler starter et arbeid med å utforske hvordan den kirkelige kulturarven kan bevares og levendegjøres i samarbeid med skolen.

Kulturarven i Den kulturelle skolesekken

Den kulturelle skolesekken (DKS) er en nasjonal ordning som sørger for at alle skoleelever i Norge får oppleve profesjonell kunst og kultur hvert år. Ordningen er unik i verdensammenheng. Gjennom ordningen får elevene mulighet til å oppleve, gjøre seg kjent med og utvikle forståelse for profesjonelle kunst- og kulturuttrykk. Kulturtilbudet skal være av høy kvalitet, og vise hele bredden av de seks kulturuttrykkene: film, kulturarv, litteratur, musikk, scenekunst og visuell kunst.²

Det finnes etter hvert mange eksempler på hvordan den kirkelige kulturarven kan få plass i Den kulturelle skolesekken. IKO Kirkelig pedagogisk senter ga i 2009 ut boken, *Kirken og den kulturelle skolesekken*. I kapitlet om kulturarven er det mye inspirasjon å hente. Her reflekteres det over hvordan kunst og håndverk i kirkene representerer en sammensmelting av det lokale, det nasjonale og det internasjonale. Når kirker skulle bygges, ble de fremste byggmesterne og håndverkerne hentet inn. De tok med seg både ideer, kunnskap og nye stilarter på tvers av landegrensene. Kirkebygget kan være et utgangspunkt for å følge sporene etter lokalsamfunnets kontakt med andre deler av landet og med resten av Europa. Man kan se hvordan kulturminner har vandret, og at symboler og teknikker går igjen i ulike land. Bygget kan også være et rom for en vandring i ulike epoker.

Formidling av kirkens kulturarv til voksne og eldre

Mange steder er det et stort engasjement for å ta vare på og formidle den kirkelige kulturarven til voksne. Det gis ut bøker og hefter om kirkebygget og dets historie og det arrangeres kurs og omvisninger. Et stort antall frivillige er involvert i å holde kirkene åpne og i å fortelle turister og andre om kirkested og kirkebygg. Det er potensial for å utvikle dette enda mer. Det er ønskelig med et sterkere samarbeid mellom profesjonelle og frivillige, slik at kompetanse kan deles og utvikles. Hver enkelt kirke burde ha informasjon om kirkebygg og kirkekunst tilgjengelig, og man kan med fordel arrangere faste omvisninger i kirken – også for den lokale menigheten.

Den kulturelle spaserstokken er en nasjonal kultursatsing som har som mål å sørge for profesjonell kunst- og kulturformidling av høy kvalitet til eldre. Gjennom ordningen skal det legges til rette for økt samarbeid mellom kultursektoren og omsorgssektoren, slik at det utvikles gode kunst- og kulturprosjekt lokalt innenfor et mangfold av sjangre og uttrykk. Ordningen skal også bidra til at eldre får et tilpasset kulturtilbud på arenaer der de eldre befinner seg i dagliglivet. Kunst og kulturformidling som inkluderer kirkelig kulturarv er ekstra verdifullt for mange eldre. Med sin lange lokale historie kan også kirkebyggene være en viktig ressurs for mennesker med demens.

² <https://www.denkulturelleskolesekken.no/forside/om-dks/>

I arbeidet for å skape forståelse mellom ulike kulturer og religioner

Vår alles kulturarv

I et flerkulturelt og flerreligiøst samfunn er det viktig å være seg bevisst hvordan den kirkelige kulturarven blir brukt. Den norske kirke ønsker å være en positiv kraft i et samfunn som verdsetter ulikhet og mangfold og ser det som en styrke. Den kirkelige kulturarven kan være en ressurs når nye medborgere skal finne sin plass i et lokalsamfunn. Kirkens tydelige historie og rolle som samfunnsaktør gjør en til en dialogpartner det er lett å oppsøke. Et godt eksempel er menigheten som inviterte asylmottaket til matserving i kirken med utveksling av matkunnskap og refleksjon rundt ulike matskikker.

Det er i mange kulturer et ideal å ta imot det andre kommer med. Kirkerommet kanskje er det mest sårbare og dyrebare vi har, hvordan vi gir andre kristne trosuttrykk plass i våre rom forteller noe om hvem vi vil være. Kulturarven kan være en døråpner, både for kristne fra andre kulturer og for mennesker som tilhører andre trosretninger.

«Vår kulturarv er for alle, og er skapt av alle», skrev generalsekretær i Samarbeidsrådet for tros- og livssynssamfunn, Ingrid Rosendorf Joys, i avisen *Vårt Land*. Den skal fortsatt skapes på nytt, nå i et tros- og livssynsmangfoldig samfunn. En viktig del av denne vår felles kulturarv, er kirkebyggene, eldre gravsteder og kirkesteder. Selv om de lokale sokn står som eiere av de fleste kirker, tilhører kirkebyggene og stedet samtidig det store flerkulturelle fellesskapet. Når vi begynner å tenke på kulturarven som noe vi har felles, blir det klart at den ikke bare er noe vi deler, den er også noe vi har et samlet ansvar for å fortolke, forstå og bevare. Slik kan den kirkelige kulturarven være en ressurs for dialog mellom mennesker som tilhører ulike tros- og livssynssamfunn.

Kirkebyggene og kunsten som kulturarv kan være verdifull for mennesker på tvers av tro, kultur og livssyn. Det er mulig å legge til rette for at de ikke bare blir tatt vare på, men også kan være aktive steder for å bygge forståelse mellom mennesker.

De kirkelige kulturminnene er også et utgangspunkt for dialog fordi de er bærere av kunnskap, ikke bare om tidligere tiders syn på verden, Gud og mennesket, men om samfunnets historie. Kirkebygg og sted kan dessuten gi rom for dialog om de evige spørsmål i livet, nettopp fordi kirkearkitekturen og kunsten er spunnet rundt disse spørsmålene. «I enhver kultur spiller det religiøse en viktig rolle. De evige spørsmål om vår tilblivelse og våre liv, om dødens mysterium, om tvil og tro, og om båndene mellom mennesker, er langt på vei en slags kjerne som annen kulturvirksomhet bygger rundt», skriver Einar Solbu i forordet til boken, *Kirken i den kulturelle skolesekken*. Her står det også mer om hvordan og hvorfor kulturarven egner seg for dialog: «Kunst- og kultur-dialog er et sentralt stikkord. Kunsten har en særlig evne til å bringe mennesker sammen på tvers av ideologiske, kulturelle og religiøse motsetninger. [...] Gjennom kunsten åpnes grenser mellom mennesker og mellom religioner».

Mange nye medborgere har en religiøs tilknytning, og det sakrale rommet, med alle sine materielle uttrykk for tro, kan være en plattform for dialog om det immaterielle. I tillegg bruker folk fra ulike religioner kirkene til bønn og ettertanke. Under koronakrisen i 2020 ble noen kirker åpnet for ikke-religiøse gravferdsseremonier og bispemøtet anbefalte kirkene lokalt å tilby utlån og utleie til dette. Kirken bør arbeide videre med hvordan kirkebyggene kan åpnes mer for mennesker med en annen religion, eller ingen religion.

Som arena for flere kunst- og kulturuttrykk

Kirkene våre skal være åpne og tilgjengelige. Det kan skje gjennom aktiv bruk av den kirkelige kulturarven, ikke bare til gudstjenester og kirkelige handlinger, men også til konserter, utstillinger, forestillinger og andre kunstneriske uttrykk. Ofte kan nye kulturuttrykk i kirkene hjelpe oss til å se det gamle på en ny måte, eller vi kan oppdage noe vi ikke har sett før. Samtidsuttrykk kan skape en friksjon i rommet som får oss til å tenke annerledes. I Nidarosdomen har den sørsamiske kunstneren Folke Fjällström laget et samisk alter som kan gi enda et nytt perspektiv på ornamentikken i en kirke.

Kunstverket er laget i bjørk og er oljet. Bjørke-materialene er hentet fra forskjellige skogsområder. Sokkelen er laget av en eneste stor rirkule. Det har en høyde på 2,35 meter inkludert sokkel, og den midtstilte figuren er 85 cm. Utsmykningen består av fire krumme bøyer av trevirke som strekker seg opp i rommet. De krumme trebøylene rammer inn kristusfiguren som er skjært ut av en ril. I utsmykningen gir trekantstikk uttrykk for ulike relasjoner mellom mennesker, naturen og maktene. Den krumme trebøylene på høyre side begynner ovenfra og ned med en langsgående sikkakkbord i midten. Plasseringen av borden i utsmykningen gir videre konteksten for tolkingen til natur og naturkrefter.

I samisk tradisjonskunnskap har ornamentikken en dobbel egenskap. Det er både pynt/dekor og en kommunikasjon. Sørsamisk ornamentikk – tjaalehtjimmie – er samisk immateriell kunnskap på lik linje med samisk språk, kunst, sosiale skikker, tradisjonell håndverksutøvelse, ritualer og naturkunnskap.

Den immaterielle kulturarven er en kilde til identitet med forankring i historien. UNESCOs konvensjon om vern av den immaterielle kulturarven ble vedtatt i 2003 for å beskytte denne rikdommen bedre. Det er samisk immateriell kunnskap som videreføres fra generasjon til generasjon som tradisjon og samisk estetikk. Meningsinnholdet vil mer eller mindre være glemmt, men fremstå som taus kunnskap fra kunstner til tolker.

I kulturmeldingen for Den norske kirke, *Kunsten å være kirke*, som kom i 2005, går det frem hvilket spekter av kunstarter kirkens kulturarv omfatter. Det er musikk og dans, ordkunst og drama, film, visuell kunst og arkitektur. Mye av dette er forbundet med kirkestedet og kirkebygget. Utøvende kunstnere, produsenter og andre har vist stor interesse for å videreføre, utvikle og levendegjøre denne arven. Det muliggjør at kirkene fortsatt kan fylles med nyskapende kunstnerisk virksomhet. Som det står i meldingen: «Kyrkjebygget er eit rom for stor kunstnarleg fridom og kreativitet. Når kunstnaren tek rommets spesielle bruk på alvor, og lever seg inn i dei fortolkingane av trua som er nedfelt i det, kan ho ause av heile kyrkja sin symbolhistorie når ho går inn i en dialog med det heilage rommet».³

Kirkerommene har i generasjoner vært blant de fremste kulturarenaene i landet. Senere års statistikker viser at de fortsatt er blant de arenaene på kulturfeltet som har størst vekst. Det blir også mange steder lagt vekt på å åpne flere kirker for turisme, gjerne i samarbeid med lokalt reiseliv, næringsvirksomhet og lokal frivillighet.

Kirkebygg og kirkested har dessuten en helt sentral rolle i utviklingen av pilegrimsleder og tilrettelegging for pilegrimsvandring. Alt dette gir kirken en unik mulighet til å formidle og levendegjøre den kirkelige kulturarven i dialog med nyere kunstuttrykk og trospraksiser. Men det forutsetter at kirkene er åpne. Det vil derfor, også fra et kulturminneperspektiv, være viktig å utvikle strategier for å gjøre kirkebyggene mer åpne og tilgjengelige. Samtidig er det nødvendig å ta bevaringshensyn, og det er behov for kunnskap og kulturminnekompetanse slik at åpenhet, bruk og bevaring holdes sammen på en god måte.

³ Norske kirkeakademier: *Kunsten å være kirke. Om kirke, kunst og kultur.* (Oslo: Verbum, 2005)

Foto: Oddbjørn Sørmoen, Den norske kirke

Kirkens kulturarv og lokalsamfunnet

Mange har et «eieforhold» til den kirkelige kulturarven, ikke minst kirkebygget og den omkringliggende gravplassen, helt uavhengig av medlemskap i trossamfunnet. Eieforholdet bygger på århundrelange tradisjoner der kirken ble bygget av det lokale fellesskapet og der kirken og kirkestedet hadde funksjoner også utover de liturgiske. Byggets ofte godt eksponerte plassering midt i bygda eller bydelen, gjør det også med sin størrelse, arkitektur og alder til et landemerke og mange steder til en identitetsbærer.

I mange byer var brannvakten plassert i kirketårnet, fordi man derfra hadde god oversikt. Langs kysten navigerte man gjerne etter kirketårnet. I dag bruker media ofte kirkebygget som en visuell effekt for at seerne skal forstå hvor man er i landet. Tromsdalen kirke i Tromsø, Nidarosdomen i Trondheim og Bragenes kirke i Drammen er typiske eksempler på dette. Tromsdalen kirke brukes i media også ofte som symbol på hele landsdelen, og Nidarosdomen symboliserer gjerne hele nasjonen. Mange steder benyttes den kirkelige middelalderske kulturarven i kommunevåpen eller, som i Oslo, Trondheim og Kristiansand, til og med som motiv på kumlokk.

Symbolbygg skaper gjenkjennelse og følelse av tilhørighet. Etter 22. juli 2011 var Oslo domkirke et av de viktigste steder folk søkte for å uttrykke sin sorg, solidaritet og fortvilelse. Det samme skjedde i kirker andre steder i landet, og det gjaldt folk med helt ulike livssyn og forhold til tro. Hvordan man enn tolker disse reaksjonene, viser det at bygget og rommet betyr mye og har en funksjon i folks liv. Det blir en del av limet som holder stedet sammen og gjør at folk føler de hører til. De kirkelige kulturminnene har samme funksjon i mange andre land. Etter brannen i Notre-Dame i Paris påsken 2019 brukte flere ledende europeiske tenkere ord som «skade på Europas sjel» og mente at dette angikk hele verdensdelen, ikke bare Frankrike.

For Den norske kirke betyr dette et ansvar i forvaltningen av kulturarven som felleseie, men det gir også mange muligheter for en bredere kontaktflate overfor folk flest. Når den kirkelige kulturarv oppleves som relevant i store deler av folket, er dette positivt for kirken. En styrking av relasjonen mellom den kirkelige kulturarven og folk flest vil få positiv innvirkning på kirkens muligheter til å utføre sine funksjoner og oppgaver i samfunnet.

Historisk har kirkestedet og kirkebygget hatt mange funksjoner som de ikke lenger har. Det er mange grunner til dette. Sivilsamfunnet har for eksempel overtatt mange administrative funksjoner knyttet til helse- og skolevesen. Konfirmasjonen var døren til voksenlivet også i juridisk forstand. Man måtte være konfirmert for å kunne inngå ekteskap og bli rettslig selvstendig. Gjennom konfirmasjonsundervisningen lærte folk å lese og skrive. Kirken samlet inn penger til fattigkassen og var sentral i fattigomsorgen. Kirkerommet ble brukt til politiske debatter og var stemmelokale i lange perioder. Den lutherske lære setter ikke samme begrensninger på bruken av rommet som en del andre kristne konfesjoner gjør; det er i stor grad den kirkelige tradisjonen som påvirker hvor man setter grenser for bruken.

Historien viser en relativt variert bruk av kirkerommene, men på siste halvdel av 1800- og langt utover 1900-tallet var det en ganske snever oppfatning av hva rommet kunne brukes til i Norge. Samfunnsutviklingen de siste tiårene, med dårligere kunnskap om kirkens tradisjoner og generell sekularisering, har ført til at kirken i mange tilfeller oppleves som mindre relevant. Samtidig har folks levemåte endret seg. Interessen for kulturarven øker, og folk er generelt mer opptatt av å møtes rundt kulturelle arrangementer.

Kirker er store lokaler som kan romme mange mennesker, og de er spredt over hele landet. Med sin bakgrunn som rom for liturgiske handlinger og sine estetiske dimensjoner, har kirkerommene mye å tilføre disse arrangementene.

Kirkerommene har alltid inneholdt kunst knyttet til de kirkelige handlinger. Stadig oftere stilles samtidskunst også ut i kirkerommene. Kontrasten mellom gamle interiører og samtidskunst kan åpne for ny refleksjon, og få frem ny mening både knyttet til de gamle rommene og til de nye kunstverkene. Det samme skjer også når rommene brukes til levende musikk eller dramatiske fremføringer.

6

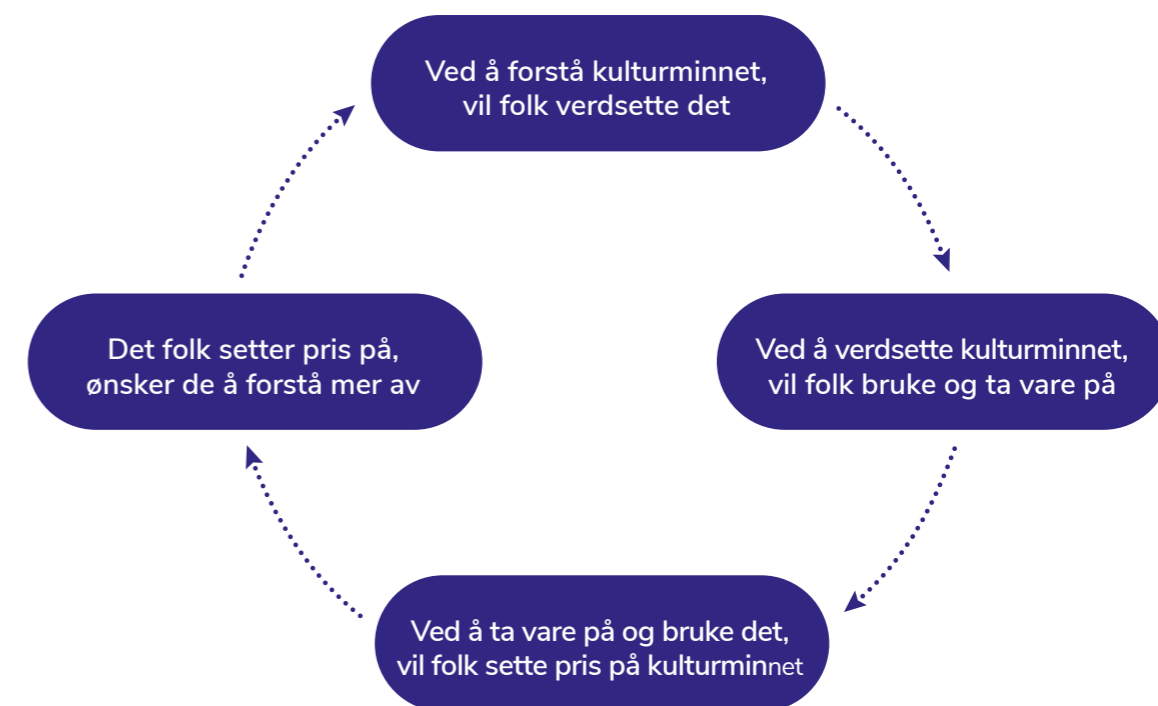
«Bruk av kulturarven er vesentlig, men bruk er ikke uten videre det beste vern.

Mye bruk har ødelagt og visket ut tradisjoner, historie, vitenskapelig viktige spor og informasjon.

Samtidig er en mangfoldig bruk avgjørende for at arven skal holdes levende og være til inspirasjon for dagens og fremtidens kirkeliv.»

Foto: Tromsø kirkelige fellesråd

Hvordan forvalte den kirkelige kulturarven

Forvaltningen av kulturminnene, den materielle kirkelige kulturarven, må bygge på en helhetlig tenkning som tar utgangspunkt i en forståelse for kulturminnet og hva det representerer. Dette er en forutsetning for å verdsette det og se dets potensial. Det man verdsetter og opplever som viktig, vil man også ta vare på og bruke. Gjennom bruk, pleie og vedlikehold, øker interessen for kulturminnet, noe som igjen fører til et ønske om mer kunnskap som gir en enda bedre forståelse.

En god forvaltning krever lokalt engasjement og gode fagfolk, men også involverende prosesser. Det er lokalsamfunnet som har skapt kirken og som føler et naturlig eieforhold gjennom bruken av den, selv om den juridiske eier naturligvis er sognet. Eier og bruker må få del i verdiene, involveres i forvaltningsprosessene og ta ansvar for at bruk og tiltak ivaretar kirkebyggene i et langsiktig perspektiv. Dette gir nysgjerrighet, stolthet, økt forståelse og ansvarsfølelse, og gir langt bedre og mer varige resultater for bevaringsarbeidet. Kirkene må oppleves som en ressurs for menigheten og for alle stedets innbyggere.

En fremtidig forvaltning av den kirkelige kulturarven må bygges ut fra eksisterende ressurser og kunnskap. Lokalt har det lenge vært et samarbeid mellom kommune og menighet/fellesråd om ressurser og ambisjoner. Målet med dette samarbeidet har ofte først og fremst vært å få bygningsmassen opp på et godt vedlikeholds-nivå og å forvalte kirkens omgivelser og gravplass på en god måte.

I tiden fremover er det nødvendig å se disse viktige oppgavene i et videre perspektiv. Den norske kirke forvalter store og mangfoldige ressurser både på vegne av seg selv og samfunnet. En økt selvstendigjøring av kirken fører til at den må ta et mer helhetlig, aktivt ansvar for sin kulturarv. Den kirkelige kulturarven med bygg, steder og tradisjoner er viktige ingredienser i limet som knytter store deler av befolkningen til den. Kulturarven må derfor involvere, formidles og være tilgjengelig for alle.

Det er en sammenheng mellom det lokale og det nasjonale når det gjelder finansiering, kunnskapsutvikling, forskning og ikke minst kirkelig identitet og utvikling. Det er derfor viktig å sikre god kommunikasjonen mellom leddene i kirken. Kulturarven skal vernes og bringes videre til kommende generasjoner, men vern er ikke bare opprettholdelse av dagens status. Det handler også om å bruke og videreutvikle gjennom prosesser som gir nye løsninger av høy kvalitet og å ta med inn i fremtiden de verdiene det er viktig å ta vare på.

Bruk av kulturarven er vesentlig, men bruk er ikke uten videre det beste vern. Mye bruk har ødelagt og visket ut tradisjoner, historie, vitenskapelig viktige spor og informasjon. Samtidig er en mangfoldig bruk avgjørende for at arven skal holdes levende og være til inspirasjon for dagens og fremtidens kirkeliv.

Dagens forvaltning av kirkebygg

Kirkebygg forvaltes i dag på ulikt vis avhengig av alder og verneverdi. Vernet er hjemlet i kulturminneloven (kml). I tillegg har noen kirker vern etter plan- og bygningsloven (pbl). Pbl har dessuten generelle vernebestemmelser som kommer inn ved behandling av søknadspåtlitte tiltak på kirkebygg.

Kirkerundskrivet, Rundskriv Q-06/2020 Forvaltning av kirke, gravplass og kirkens omgivelser som kulturminne og kulturmiljø fra Barne- og familie-departementet og Klima- og miljødepartementet, regulerer saksbehandlingen for kirkebyggene.

Rundskrivet viderefører bl.a. et system bygget på listeføring, som er en avtale om vern ut over fredning etter kulturminneloven. De fleste kirkene med kulturminneverdi forvaltes etter ordningen med listeføring. Biskopen har godkjenningmyndighet for endringer i alle kirker i henhold til kirkeordningen. For endringer og tiltak på de listeførte kirkene skal Riksantikvaren gi en rådgivende uttalelse før biskopen fatter vedtak.

I korthet er regelverket for de norske kirkene som følger:

Kirker bygget før 1650 er automatisk fredede etter kulturminneloven. I tillegg er en håndfull nyere kirker vedtaksfredet. Endringer i disse kirkene krever positivt vedtak etter både kulturminneloven og kirkeordningen før tiltak kan iverksettes.

Kirker bygget mellom 1650 og 1850 er automatisk listeførte. Her gjelder bare kirkeordningen og ikke kulturminneloven. Men før vedtak kan fattes, må det innhentes rådgivende uttalelse fra antikvarisk myndighet, det vil si Riksantikvaren.

Kirker bygget etter 1850 er delt i to grupper: De listeførte og de ikke-listeførte. Saker som angår de listeførte krever uttalelse fra antikvarisk myndighet, Riksantikvaren, før vedtak kan fattes etter kirkeordningen. De ikke-listeførte kirkene behandles kun etter kirkeordningen uten at nasjonale kulturminnemyndigheter uttaler seg.

Endringer i kirkenes omgivelser skal vurderes av kulturminnemyndigheten i den aktuelle fylkeskommunen, men i praksis bare når endringene er så store at de utløser en plansak i henhold til plan- og bygningsloven.

Antall kirker i de ulike kategorier

Det er i dag ca. 1 630 kirker i Den norske kirke. Med noen få unntak er dette kirker eid av de lokale sogn, forvaltet av de lokale fellesråd. Unntakene er noen kirker eid av privatpersoner, museer, Fortidsminneforeningen og lignende.

Antall kirker med nasjonal verneverdi (fredete og listeførte)

	Antall	Prosent
Totalt antall kirker med offisiell nasjonal verneverdi	963	59 %
Kirkelig eide kirker med offisiell nasjonal verneverdi	924	58 %

Uttrykket «offisiell nasjonal verneverdi» indikerer at dette er erklært av Riksantikvaren, som overordnet kulturminnemyndighet. Det sier ingen ting om hva Den norske kirke nasjonalt eller hva de lokale miljøer, menigheter eller bispedømmer vurderer som verneverdig.

Kirkene gruppert etter verneverdi

Vernestatus	Kirkelig eid	Privat eid	Totalt
Fredet (bygget før 1650)	185	26	211
Automatisk listeført (1650–1850)	298	9	307
Listeførte (etter 1850)	434	1	435
Ikke vernede (etter 1850)	667	2	669
Vedtaksfredete (1650–1850)	2	1	3
Vedtaksfredete (etter 1850)	5		5
Totalt:	1 591	39	1 630

191 kirker er bygget før 1537, og er følgelig fra middelalderen.

Det er det enkelte fellesråd som er ansvarlig for drift og vedlikehold av de kirkelig eide kirkebyggene. Saker initieres av enten menighetsrådet eller fellesrådet, men saker som angår drift, endringer og vedlikehold ligger under fellesrådets ansvar. Fellesrådet legger derfor budsjetter fram for kommunen, som er den ansvarlige økonomisk bevilgende myndighet. Staten er normalt ikke involvert i kirkebyggenes økonomi, men den har i flere år bidratt med en rentekompensasjonsordning, og enkelte program for å minske vedlikeholds- etterslepet og for å bedre sikringen av de kirkelige kulturminnene.

Utblick til andre land

Den antikvariske kirkebyggforvaltningen i Sverige, England og Danmark

Forvaltning bygger på tradisjoner, lover og regler, kirkesamfunnets historie og karakteristika og ikke minst økonomi. Alt dette varierer fra land til land og fra kultur til kultur. I arbeidet med en nytenkning for forvaltningen av kulturarven i Den norske kirke, vil det være interessant å begynne med et utblikk til våre naboland. Selv om forskjellene er iøynefallende, gir sammenligningen også nyttige nye perspektiver.

Sverige

Regelverk for verneverdige kirker

I Sverige har de kirkelige kulturminnene et eget kapittel i *Kulturmiljölagen* (KML).¹ Kapittel 4. § 1 sier: «Kulturhistoriska värden i kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser är skyddade enligt bestämmelserna i detta kapitel».

Loven gjelder alle kirker i Svenska kyrkan bygget før 1. januar 2000, da skillet mellom stat og kirke ble gjennomført. Ifølge § 2 gjelder at «Kyrkobyggnader och kyrkotomter skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas och deras utseende och karaktär inte förvanskas».

Etter dette kapittelets § 3 skal alle kirker bygget før 1940 «inte på något väsentligt sätt ändras utan tillstånd av länsstyrelsen», dvs. den statlige myndighet i hvert län, tilsvarende Statsforvalteren og ikke fylkeskommunen som i Norge.

I tillegg gir § 4 mulighet for länsstyrelsen å inkludere også kirker bygget etter 1940 i samme regime, hvis de har «ett högt kulturhistoriskt värde».

Totalt har 97 % av alle kirker i Svenska kyrkan et generelt vern etter Kulturmiljölagen, mens 87 % har et vern som ikke er identisk med, men ligger tett opp til det vi i Norge kaller fredet.

Begrunnelsen for at så mange kirker ligger under denne loven er at disse kirkene er betraktet som offentlige bygninger der staten har hatt et stort «insyn över den kyrkliga utvecklingen, såväl byggnadsmässigt, kyrkopolitisk som ekonomiskt».²

Kulturminnemyndigheten, «tillsynsmyndigheten», for kirkebygg ligger hos länsstyrelsen. Søknad om endringer i den enkelte kirke sendes direkte til länsstyrelsen, og behandles i de fleste saker ikke av kirkelige myndigheter. Stiftene, bispekontorene, har følgelig normalt ingen formell rolle i slike saker. Unntaket er å finne i Kulturmiljöförordningen § 18 der det sies at «Riksantikvarieämbetet och länsstyrelserna samråda med stiftet, om det behövs». I praksis er det sjelden disse myndighetene vurderer at det behøves.

¹ Den svenske kulturminneloven endret fra 1. januar 2014 navn fra «Kulturminneslagen» til «Kulturmiljölagen».

² Vägledning för tillämpning av Kulturminneslagen Kyrkliga kulturminnen, Stockholm 18/12/2014

Den sentrale antikvariske myndighet, Riksantikvarieämbetet, har ifølge loven «överinseende» over KML og har også rett til å overprøve länsstyrelsens vedtak, det vil si at de kan overklage vedtak til en domstol. Riksantikvarieämbetet og länsstyrelsen er selvstendige myndigheter, regulert i loven.

Kulturmiljölagen omfatter også «inventarier» og «begravningsplatser».

Vedlikehold av kirkebygg finansieres på to måter. Den grunnleggende finansieringen ligger i kyrkoavgiften som er medlemsavgiften som betales av alle medlemmer av Svenska kyrkan. I tillegg kommer den Kyrkoantikvarisk ersättning (KAE). KAE dekker bare kostnader for tiltak av kulturhistorisk art, det vil si ikke til ombygninger, tilbygg eller funksjonsforbedringer. Hvis disse siste har antikvariske elementer, kan man søke om støtte.

Tildeling av KAE skjer etter et eget system som forvaltes av kirkelige myndigheter, det vil si kirken sentralt og stiftene. For å få KAE-midler må det foreligge en godkjenning for tiltaket fra länsstyrelsen, når tiltaket er av en slik art at dette kreves. I praksis søker man gjerne både länsstyrelsen og stiftet samtidig, på grunn av lang saksbehandlingstid. Tildeling skjer likevel bare etter at prosjektet er godkjent av länsstyrelsen.

Kyrkoantikvarisk ersättning til Svenska kyrkan har en egen paragraf § 16 i KML: «Svenska kyrkan har rätt till viss ersättning av staten för kulturhistoriskt motiverande kostnader i samband med vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena».

Det er Svenska kyrkan sentralt som beslutter fordelingen av KAE mellom stiftene, som igjen fordeler midler innen det enkelte stift. Søknader går derfor fra forvalterne av den enkelte kirke til stiftet, som igjen informerer kirkeadministrasjonen sentralt.

Kyrkoantikvarisk ersättning utgjør årlig 460 millioner svenske kroner. Beløpet fastsettes av Riksdagen for fem år av gangen.

Det er verdt å merke seg at det først er gjennom tildelingen av KAE-midler at kirken sentralt og bispedømmene har fått innflytelse over endringer og vedlikehold som ellers bare blir behandlet av antikvariske myndigheter.

Det enkelte bispedømme har stiftsantikvarier som hjelper menighetene med kunnskap og råd knyttet til kirkebygg og inventar. De skal hjelpe til ved forandringer i kirkerommene, at de skjer på en måte som ivaretar de kulturhistoriske hensyn.

Antall kirker med nasjonal verneverdi

	Antall	Prosent
Kirker i Svenska kyrkan (vigslede)	3 400	100 %
Kirker med «allment skydd» § 2	3 331	97 %
Kirker med vern tilsvarende fredning § 3	2 955	87 %

England

Regelverk for verneverdige kirker

I den anglikanske kirken, Church of England, har kirken selv det meste av ansvaret for beslutninger og antikvarisk rådgivning knyttet til alle kirkene, også de fredete. Ordningen har sin begrunnelse i *Faculty Jurisdiction Measure* vedtatt av Parlamentet 1938, og innebærer et samarbeid mellom kirken og andre myndigheter. Bakgrunnen var upassende arbeid gjort i mange kirker, med eller uten tillatelse.

Ordningen betegnes som en *ecclesiastical exemption* og gir kirken selvstendighet i kulturavssaker. Betingelsen Parlamentet har satt for ordningen er at kirken følger samme vernepolicy som de sekulære vernemyndighetene.

Dette betyr i praksis at ekspertkompetanse innen historie, utvikling og bruk av kirkebygg, liturgi, kirkearkitektur, konservering og vern av historiske bygninger og deres innhold trekkes inn i saksbehandlingen.

Hvert bispedømme har en Diocesan Advisory Committee (DAC) som behandler søknader om endringer og gir råd. Komiteen ledes av en fulltidsansatt DAC Secretary som bistår menighetene med råd fra prosjektstart og til saken er ferdig for presentasjon i the DAC. DAC består av fagpersoner knyttet til de ulike sakstypene, så som liturg, organist, arkitekt, kunsthistoriker osv. Arbeidet er ikke lønnet, men medlemmene får dekket sine kostnader. Saksforberedelsene gir et attraktivt fagmiljø og nettverk for deres øvrige virksomhet. De regionale kulturminnemyndighetene er også representerte. DAC får forelagt en ferdig forberedt søknad. Enten foreslår de vedtak, eller de sender søknaden tilbake for ytterligere bearbeiding. Sakene som er ferdig behandlet i DAC, sendes til endelig avgjørelse hos the Chancellor, som er en selvstendig jurist knyttet til bispedømmet for å fatte beslutningene.

Saker som innebærer endringer i kirkebygg og kirkerom, begynner med at menigheten går gjennom en prosess der de analyserer det reelle behovet bak endringsønsket. De utarbeider et såkalt *statement of need*. Videre lager de et tilsvarende *statement of significance*, som beskriver kulturminnets verdier, knyttet til den endringen de søker om. Utarbeidelsen av disse dokumentene engasjerer menighet, lokalmiljø og interessegrupper, naturligvis etter sakens type og omfang. Dokumentene følger saken når den behandles i DAC.

The Church Buildings Council (CBC) er den lovbestemte nasjonale og overordnede enheten for kirkebygg og kirkeinventar. Denne behandler saker av prinsipiell eller spesielt vanskelig art, sendt over fra de ulike DACs. CBC er ansvarlig overfor kirkemøtet, The General Synod. CBC er et eget råd som inkluderer høyt skolerte fagfolk fra ulike disipliner.

I tillegg er det et eget nasjonalt korps av eksperter, ansatt på heltid, som gir faglige råd til de forskjellige bispedømmene og utvikler veiledningsmateriale på nasjonalt nivå.

Dette juridiske systemet som gjelder kirker i Church of England er en del av Canon Law F13, vedtatt av kirkemøtet og godkjent av Parlamentet. Andre trossamfunn som har økonomi til det, har lignende ordninger.

Sognekirkene eies av sognepresten, the vicar, som riktignok har et regelverk som regulerer eieforholdet. Menighetsrådet, the Parochial Church Council (PCC), er ansvarlig for vedlikehold, reparasjoner og forbedringer av kirkebygget. Den enkelte menighet står for sin egen økonomi. Dette betyr at det i utgangspunktet ikke er noen finansiell støtte fra stat eller kommune. Siden Church of England ikke har noe medlemsregister, har de heller ingen medlemsavgift eller kirkeskatt. PCC er ansvarlig for å skaffe penger til vedlikehold og drift og en rekke annet. Prosjekter knyttet til kirkebygg og inventar blir derfor egne økonomiske prosjekter der man lager lokale kampanjer og innsamlinger, søker private fond, offentlige tilskudd og mottar donasjoner. Dette skaper en tettere forbindelse med lokalsamfunnet, der de færreste vil at kirkebygget skal forfalle eller gå tapt.

PCC betaler også the *parish share*, midler til bispedømmet som dekker prestens lønn, vedlikehold av presteboligen og bispedømmets kostnader. England har en rekke offentlige og private fond der man kan søke midler, men tendensen er at de kirkelige formålene stadig oftere må søke i konkurranse med andre ikke-kirkelige.

Antall kirker med nasjonal verneverdi:

	Antall	Prosent
Grade I listed	4 300	27 %
Grade II* listed	3 700	24 %
Grade II	4 300	27 %
Ikke fredete	3 400	22 %
Sum	15 700	100 %
Antall fredede kirker	12 300	78 %

Det totale antall varierer noe, avhengig av hvem som konsulteres, men dette er likevel så store tall at volumer og prosenter er troverdige.

Grade I listed, er høyeste kulturminneverdi. Disse får strengest antikvarisk behandling. Grade II* (grade two star) ligger nær opp til Grade I, men når likevel ikke så høyt opp. Grade II er laveste fredningsgrad.

En oversikt viser at 1 900 kirker ligger i byene, 4 800 i forstedene og 9 000 på landet. 91 % av kirkene på landet er fredet, 63 % av de i forstedene og 55 % av de som ligger i byene.

Antall kirker per bispedømme varierer mye, men ligger i snitt på 393, med Oxford på topp med 810 kirker.

Klassifiseringen nedenfor, fra 2017, viser kirkene etter alder/periode. Den er ikke fullstendig, men gir likevel en pekepinn på sammensetningen.

Kirker klassifisert etter alder:

Periode	Antall kirker
Early Medieval	141
Medieval	5 034
Post Medieval	585
Victorian/pre WWI	2 599
Modern	1 279
Sum	9 638

Danmark

Regelverk for verneverdige kirker

De danske kirker er selveiende, det vil si at de verken tilhører sognet eller staten. Denne ordningen ble lovmessig stadfestet med tiendeafløsningsloven av 1903, innført over hele landet i perioden 1908–1918. Tidligere hadde en såkalt kirkeeier forvaltningsretten over den lokale kirkeskatten.

Det nåværende forvaltningssystemet for kirkebygninger går tilbake til 1922, få år etter at naturfredningsloven og bygningsfredningsloven ble innført, i 1917 og 1918.

Det er menighetsrådet som har ansvaret for kirken og kirkegården. Det velger også sin lokale kirkeverge.

Kirker og kirkegårder omfattes ikke av den alminnelige fredningslovgivningen og de krav som denne lovgivningen stiller i forbindelse med bruk, vedlikehold og endringer av fredete bygninger og arealer. Bare kirker som er tatt ut av bruk kan fredes etter kulturminnelovgivningen.

De kirkelige kulturverdiene sikres gjennom den kirkelige lovgivningens bestemmelser og godkjenningsprosesser. Allerede i § 1 i Lov om folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde står det at lovens formål blant annet er «at sikre, at der ikke sker en forringelse af de kulturværdier, der er knyttet til kirkebygninger og kirkegårde».

I praksis betyr dette at istandsetting av alle kirker over 100 år skal godkjennes av stiftet. Godkjenningsprosessen involverer blant annet vurderinger av relevante sakkyndige. Det er et godt og profesjonelt konsulentkorps som stiftet benytter og som menighetene også kan benytte, avhengig av de aktuelle sakstyper.

De kirkelige myndigheter (hovedsakelig de ti stiftene) fatter vedtak i alle saker uansett kirkens alder når sakene handler om mer enn alminnelig vedlikehold. Stiftene involverer konsulentene i de fleste sakene. Nationalmuseet (som har hele Danmark som sitt arbeidsfelt) trekkes alltid inn når det dreier seg om bygninger eller inventar som er eldre enn hundre år. De kongelige bygningsinspektører (som er fordelt på et skiftende antall inspektorater) konsulteres i stort sett alle saker, mens kirkegårdsconsulentene (som er knyttet til stiftene), orgelkonsulentene (som det er to av, en i øst og en i vest), klokkekonsulenten samt varme-, energi- og klimakonsulenten konsulteres i alle fagrelevante saker. Nationalmuseet og de kongelige bygningsinspektører er ekspertene når det dreier seg om antikvariske og arkitektoniske spørsmål, men begge disse institusjonene har mange andre oppgaver enn å besvare spørsmål om istandsetting og fornyelse av kirker. De kongelige bygningsinspektører har i mange år hørt under Boligministeriet, men er nettopp blitt overført til Slots- og Kulturstyrelsen. Det er for tiden fire inspektorater, slik at to av de nåværende kongelige bygningsinspektører dekker tre stift hver, mens de to andre dekker to hver. Alle de andre konsulentene gjør konsulentjobben i tillegg til sin alminnelige jobb. Kulturministeriet betaler Nationalmuseet og De kongelige bygningsinspektører for de tjenestene de gjør for kirkebyggene. Kirkeministeriet betaler de øvrige konsulentene.

Utgiftene til restaurering dekkes delvis av den lokale kirkeskatten og delvis av tilskudd utenfra. Alle medlemmer av den danske folkekirke betaler en viss kirkeskatt (ca. 1 %). Staten gir et generelt tilskudd hentet fra de alminnelige skatter. Stiftene har en stor sum penger som er kommet inn via fortrinnsvis betalinger for gravsteder. De enkelte menigheter kan låne av disse etter godkjenning fra prostiene, og betale tilbake over kirkeskatten. Siden det er ganske stor forskjell på de enkelte prostiers økonomi, søker mange menighetsråd om fondsstøtte til særlig store restaureringsoppgaver og nyanskaffelser. Kirkeministeriet har også et eget fond, som én gang i året betaler for istandsettingsoppgaver over hele landet. De oppgavene som støttes, velges ut i samråd med Nationalmuseet, for å sikre at pengene går til de som har størst behov.

Antall kirker:

Periode	Antall kirker
Middelalder (frem til 1536)	1 740
1500-tallet (etter 1536)	13
1600-tallet	19
1700-tallet	20
1800-tallet	181
1900-tallet	402
2000-tallet	11
Sum	2 386

Noen refleksjoner rundt forvaltningen i de sammenlignede landene

Sammenligningen av forvaltningen av kirkebygg i Norge og våre naboland viser store forskjeller landene imellom. Landene har ulik kirke-, bygnings- og juridisk historie og forskjellig lovverk. Dette påvirker naturligvis forvaltningssystemene. Kjernen er likevel at kirkebyggene i alle land regnes som kulturminner av stor nasjonal betydning.

Prosentandelen av vernede kirker varierer fra land til land. Dette reflekterer de nasjonale vernemyndighetenes verdsetting av disse kulturminnene. Hvordan vernet gjennomføres, det vil si hvilket lovverk som benyttes, er forskjellig, men det er utenfor enhver tvil at landenes intensjon er en høy grad av vern av kirker som kulturminner.

Mange europeiske land har langt flere erklærte kulturminner, i form av bygninger, enn Norge. Her i landet sies det derfor at siden Norge ikke har slott og borger, er kirkebyggene desto viktigere. Likevel er prosentvis færre norske kirkebygg vernet enn i våre naboland.

Alle land i sammenligningen har relativt omfattende saksbehandlingssystemer for å sikre de kirkelige kulturminnene. Bakgrunnen for dette er deres betydning for nasjonen og trossamfunnet.

I Danmark er det kirken gjennom stiftet, som fatter vedtak om hva som kan gjøres i kirkene, utover ordinært vedlikehold. Vernet er sikret gjennom kirkeloven. Staten bidrar med høyt skolerte fagfolk for å sikre vern og kvalitet.

I England er bispekontorene sterkt involverte i rådgivning, saksforberedelser og behandling. Unntaket fra det ordinære kulturminnevernets lovverk gir kirken stor innflytelse, men vedtakene fattes av en selvstendig jurist.

I Sverige er det kulturminneloven som verner og det er statens etat ved länene som fatter vedtak. Kirken kan kun påvirke gjennom prioriteringer i forbindelse med kyrkoantikvarisk ersättning. Bispekontorene har imidlertid egne rådgivere som betjener lokalkirkene.

I Norge er vernet for de fleste kirker sikret gjennom biskopens vedtak etter kirkeordningen, etter rådgivning fra kulturminnemyndighetene. For et fåtall kirker, de fredet, fatter vernemyndighetene vedtak. Biskopens og bispekontorets relevante kompetanse blir derfor svært viktig.

Det er stor forskjell på den økonomiske situasjonen for kirkebyggene i de forskjellige landene. Mens Sverige har en Riksdag som erklærer at kirkebyggene har så stor betydning for landet at man på nasjonalt plan bevilger 460 millioner SEK hvert år til dekning av antikvariske ekstrakostnader, har kirkene i England, på tross av svært høy kulturminneverdi, ikke noen faste offentlige tilskudd. Danmark har ulike finansielle kilder og det generelle inntrykket er at kirkene er i god stand. I Norge er det riktignok et betydelig vedlikeholdsetterlep, men gjennom de økonomiske bindingene til kommunen, har man fremdeles en stabil, om enn ikke solid nok, finansiering.

Tematikk knyttet til kirker som går ut av bruk som sognekirker er ikke tatt med i presentasjonene. Dette er imidlertid et tema med økende aktualitet, også i Norge. Grunnen er generelt endret livsstil og trospraksis, og lavere oppslutning om kirkene.

Kirkebygg er en mangfoldig ressurs. De er synlige tegn på et lokalsamfunn, de er synlige vitner om tro og trospraksis, de er samlingspunkter for alle som tilhører trossamfunnet, de er offentlige bygninger der alle har tilgang, og de er i forskjellig grad kulturminner av stor betydning.

På den ene siden vil noen spørre om det er riktig at trossamfunnet skal ivareta kirker som tas ut av bruk, når dette ikke har bruk for dem lenger. På den andre siden kommer spørsmålet om det er mulig å finne annen bruk som kan fremme kirkens formål eller understøtte lokalsamfunnet som fellesskapsbygg.

I England stenges og selges det mange kirkebygg hvert år, men antallet kirker i den anglikanske kirkens eie som går ut av bruk er prosentvis ikke alarmerende høyt. Churches Conservation Trust har siden 1969, på vegne av staten og kirken, hatt ansvaret for de viktigste kirkelige kulturminnene som har gått ut av ordinære bruk. I dag forvalter de ca. 360 kirkebygg over hele England, hvorav de fleste ligger på landet. Disse kirkene vedlikeholdes og brukes på forskjellige vis, av og til også til kirkelige handlinger.

Kirkeantikvariske fagressurser i Norge

I forvaltningen av den kirkelige kulturarven er det mange aktører med ulike roller. Skal denne kulturarven ivaretas på en troverdig måte, må spørsmålet om antikvariske fagressurser stå sentralt.

Selv om rollene er forskjellige, forventes det at alle aktører har en grad av fagkunnskap om kulturarven. Det følgende gir en rask oversikt over antikvariske fagressurser knyttet til forvaltningen av kirkebyggene.

Generelt kan aktørene deles inn i følgende grupper:

- Tiltakshaver/eier og forvalter: Menighetsråd/prest og kirkelig fellesråd/kirkeverge.
- Utførende: Firmaer med håndverkere og konservatorer som utfører arbeidet på bygg eller objekter.
- Rådgivere: Firmaer som gjør tilstandsvurderinger, kartlegger historikk og kulturminneverdier, prosjekterer løsninger, gjør anskaffelser og følger opp utførende.
- Forskningsmiljøer og museer: Universiteter, museer, uavhengige forskere og tradisjonshåndverksmiljøer.
- Myndigheter: Riksantikvaren, fylkeskommuner, biskop/bispedømme.

Tiltakshaver/eier: Det er sognet som eier kirkebygget. Dette er representert av menighetsråd og fellesråd. Menighetsrådet er sammensatt av valgte representanter fra menigheten. Medlemmene har ofte en generell interesse for fagfeltet, men bare sporadisk spesifikk kompetanse. Tilsvarende er det bare unntaksvis at et fellesråd, som også er et valgt organ, har kulturarvskompetanse. Ofte har det en god, generell bygningskompetanse. I fellesrådets ansvar inngår ivaretagelse av både bygningen og dens kulturarvsverdier.

Utførende: Utførende firma må ha relevant kompetanse og erfaring fra det aktuelle fagområdet for det enkelte prosjektet. En del firmaer har spesialisert seg på denne type oppdrag og sitter med nøkkelmedarbeidere med høy kompetanse. Dessverre blir oppdrag av og til tildelt hovedsakelig på grunnlag av pris og til fortrensel for riktig kompetanse.

De gamle kirkebyggene ble bygget med andre materialer og håndverksteknikker enn de vi bruker i dag. Ved vedlikehold av de kirkelige kulturminnene skal arbeidet gjøres i tråd med antikvariske prinsipper, som innebærer at man spiller på lag med byggets tradisjoner og teknikker.

Gjennom arbeidet med de gamle byggverkene holdes kunnskap om tradisjonelle byggeteknikker og håndverk ved like. Det dreier seg blant annet om tømmer-, murer-, glassmester-, blikkenslager-, maler- og smedfagene, men også fag knyttet til inventar som sølvmeder, gjørtlere, tekstilkonservatorer og andre. Siden moderne byggverk sjelden tar i bruk de gamle teknikkene, er det svært begrenset hvor mye av dette det blir undervist om gjennom håndverkernes grunnutdanning. Det er imidlertid bygget opp egne bachelorutdanninger innen tradisjonelt bygghåndverk, men minst like viktig er den praktiske treningen som håndverkere får gjennom arbeid med gamle byggverk.

Ivaretagelsen av tradisjonshåndverket har stor verdi i seg selv. Det er også en forutsetning for at vi skal kunne ta vare på gamle bygg på en god måte, og at det er et tilstrekkelig antall håndverkere som behersker de gamle teknikkene. Siden kirken samlet er en stor eier av slike bygg, ligger det til rette for å utvikle god bestillerkompetanse slik at prosjektene får bærekraftige og riktige løsninger og kompetente håndverkere. Den norske kirke har en viktig rolle i ivaretagelse og utvikling av de historiske bygningshåndverkene.

Rådgiverne er en uensartet gruppe. Noen rådgivere profilerer seg på kulturarvsoppgaver og består av antikvarer som er spesialister på kulturarvs-spørsmål, prosjektplanlegging og gjennomføring basert på antikvarisk praksis og tekniske løsninger tilpasset historiske bygg. Andre firmaer er rådgivere på tekniske fag, uten kulturarvsbakgrunn. Blant rådgivningsmiljøene finner vi også NIKU, NDR og KA.

NIKU, Norsk institutt for kulturminneforskning, er nært knyttet til Klima- og miljødepartementet og Riksantikvaren og har spisskompetanse på kulturarv, konservering, restaurering og arkeologi.

NDR, Nidaros domkirkes restaureringsarbeider, er nasjonalt kompetansesenter for middelalderbygninger i stein, og skiller seg fra de andre rådgivningsmiljøene ved at de også arbeider som utførende og først og fremst har spesialisert håndverkerkompetanse.

KA, Arbeidsgiverorganisasjon for kirkelige virksomheter, har en avdeling for kirkebygg og eiendomsforvaltning som er støttet direkte av Barne- og familiedepartementet for å bidra til bedre forvaltning av kirkebygg og gravplasser. Kjernen i arbeidet er Kirkebyggdatabasen som er en sentral fagressurs for alle som arbeider med kirkelig kulturarv, fra lokalt til nasjonalt nivå. Den inneholder tekniske data, fotografier og vedlikeholdsdata knyttet til kirkebyggene. Her oppbevares også menighetsrådenes registrering av kirkeinventar. Kirkebyggdatabasen er utgangspunktet for statistikk og beregninger knyttet til kirkene. KA har kompetanse spesielt i videreutvikling av nye tekniske løsninger, særlig innen sikring og klimaspørsmål.

Også enkelte myndigheter kan ha en rolle som rådgiver. Dette gjelder først og fremst Riksantikvaren, som i mange år har vært normgivende for kulturarvskompetanse. Med endringene i den offentlige kulturminneforvaltningen bygges den sentrale rådgivende funksjonen ned og overføres til fylkeskommunene. Riksantikvaren har beholdt denne funksjonen overfor kirkene inntil videre. I dag gir fylkeskommunene råd knyttet til kirkens omgivelser, men bare unntaksvis på selve kirkebygget. Fylkeskommunens kompetanse på spesifikke kirkeantikvariske spørsmål er tilfeldig og som regel lav. Den generelle kulturminnekompetansen hos fylkeskommunene varierer, men er jevnt over høy.

Bispekontorene har i tillegg til myndighetsoppgaver nevnt nedenfor, også rådgivende oppgaver. Kirkerådet har en faglig støttefunksjon overfor bispekontorene og fellesrådene, og har i dag en arkitekt og en antikvar som rådgivere for kulturarv.

Forskningsmiljøer og museer: Ved forskjellige institutter ved universiteter og høyskoler produseres det kunnskap om den kirkelige kulturarven på høyt akademisk nivå. Universitetene driver også universitetsmuseer med kirkelige samlinger. Som regel er kunnskapsproduksjonen svært avhengig av den enkelte forskers preferanser, men interessen for kulturarv generelt, og i noen grad kirkelig kulturarv, er voksende. Det er også viktig å nevne at lokalmuseer, NIKU og uavhengige forskere bidrar til dette feltet.

De nasjonale og regionale kulturhistoriske museene har kirkesamlinger med betydelig kulturarv fra middelalder og frem til 1800-tallet. To av de viktigste samlingene, Norsk folkemuseum i Oslo og Vitenskapsmuseet i Trondheim, er imidlertid stengt for publikum, mens den faste utstillingen på Kulturhistorisk museum i Oslo er under demontering. Det er bare Kirkekunstutstillingen ved Universitetsmuseet i Bergen og kirkeutstillingen ved Norges arktiske universitetsmuseum i Tromsø som holder åpent for publikum. Universitetsmuseet i Bergen har en aktiv forsker dedikert til kirkelig kulturarv.

Det produseres også kunnskap gjennom utførende fagmiljøer. Kunnskap som fremkommer gjennom samarbeid mellom akademikere og utførende håndverkere, er ofte viktig i tilfeller der kunnskap og teknikker er gått tapt.

Myndigheter: Riksantikvarens rolle som rådgiver er beskrevet over. Flere av de samme rådgivere fatter også vedtak, som myndighet. Den antikvariske faglige kompetansen er høy. Det samme gjelder kompetansen knyttet til vern av den kirkelige kulturarven. Det er imidlertid behov for en bredere kompetanse knyttet til aktuelle behov og videreutvikling av kirkebygg. Dette er særlig kritisk for forvaltning av middelalderkirkene, der Riksantikvaren er selvstendig myndighet.

Biskopen fatter vedtak som har stor betydning for kulturminnene. Hvert bispekontor har en saksbehandler på saksområdet, men kulturminnefaglige spørsmål utgjør bare en prosentdel av stillingen. Saksbehandleren har bare unntaksvis formell kompetanse på kulturarvsspørsmål og andre relevante fagområder. Imidlertid er Kirkerådet rådgivende instans for bispekontorene. Kirkerådet har kompetanse på byggfaglige spørsmål gjennom sin rådgivende arkitekt. En rådgivende kulturarvsfaglig enhet er under oppbygging.

Siden kulturminneloven ikke gir beskyttelse til løse kulturminner, inkludert mange av de liturgiske gjenstandene som benyttes under gudstjenestelige handlinger, vil biskopens kontor være svært viktig for forvaltningen av denne delen av kulturarven. Spesialkompetansen på dette området er svært varierende.

Kirkeantikvarisk kompetansebehov

Begrepet kirkens kulturarv favner bredt både i innhold og funksjon. For kirken er det viktig å se på kulturarven både som historiske dokumenter og bygninger med en egenverdi, og som kilde til ny kunnskap og forståelse for troshistorie, teologi og funksjon gjennom tidene, og enda lenger: som kilder til rikere opplevelser og nytenkning. For å kunne utnytte kulturarven som ressurs kreves det kompetanse. Det vil si teoretisk og praktisk kunnskap om den kirkelige kulturarven og om hvordan den kan utvikles videre.

Den samme kompetansen er avgjørende i møtet med den offentlige kulturminneforvaltningen. Den er forutsetningen for å kunne møtes som likeverdige parter. Den norske kirkes behov for kompetanse på kulturarvsområdet går lenger enn kulturminneforvaltningens behov, fordi kirken også har ansvar for økonomi og løpende drift på den ene side og ivaretagelse av dagens og morgendagens bruksbehov på den annen.

Den norske kirke ser kulturminnemyndighetene som en ressurs og anerkjenner deres oppgaver og rammer. Kirken ønsker tett samarbeid og vil bidra til at myndighetskrav oppfylles. Dette er kirkens ansvar og plikt som forvalter av den nasjonale kulturarven. Men Den norske kirke har også et annet mål: Å være en bekjennende, misjonerende og åpen kirke som skal tjene sitt oppdrag i verden. Til det formålet trengs det også historiske kirkebygg som fungerer godt i samtiden.

Kirken som enhetlig, nasjonalt trossamfunn og som lokal eier og bruker av kirkebyggene, må tenke fremover. Et kirkebygg har en høy verdi og et stort potensial på mange områder, men utgjør også store økonomiske og kulturelle forpliktelser. Dette betyr at det kan være et misforhold mellom det nåværende bruksbehov og den økonomiske evnen til å holde kulturminnet i god stand. Det kan også oppstå et misforhold mellom den bruk som er mulig innenfor de grenser antikvariske retningslinjer setter og menighetens bruksambisjoner. Kirken har i slike tilfeller ansvar for å bidra til å finne løsninger som balanserer historiske verdier mot bruksverdier. Det krever kompetanse.

Kompetanse betyr kunnskap, både teoretisk og erfaringsbasert. Kompetanse er også evnen til å kombinere disse to kunnskapskildene i møte med konkrete utfordringer. Den antikvariske kompetansen vi trenger i Den norske kirke leveres ikke ferdig fra noe utdanningssted. Relevant studiebakgrunn kan være kunsthistoriker, arkitekt, håndverker, konservator, kirkehistoriker, liturgihistoriker eller kulturminneforvalter. Evnene til å vurdere verdier og løse problemer på en god måte krever en tverrfaglig innstilling og læring på tvers av fagdisipliner. En god antikvar er en spesialisert generalist. Det forutsetter at Den norske kirke etablerer et fagmiljø som nettopp er innrettet for å løse kirkens utfordringer. Det gjøres ved å rekruttere tverrfaglig og lage en arena for gjensidig læring og utvikling.

Et kirkeantikvarisk fagmiljø må mestre sammensatte oppgaver som:

- å oppfylle kulturminnefaglige idealer og krav
- å følge offentlige lover og regelverk
- å bidra til at kirkebyggene er hensiktsmessige og relevante for sin primærfunksjon

Det krever kompetanse av ulike typer:

- Kompetanse i drift og vedlikehold av historiske bygninger
- Kunnskap om aktuelt lovverk og andre formale rammer for arbeidet
- Kunnskap om kulturminneverdier og kirkenes kulturhistorie
- Kunnskap om liturgi og annen kirkelig bruk

Bredden i den relevante kompetansen viser tydelig behovet for tverrfaglighet. Bare gjennom å sette sammen et godt lag av folk med ulik fagbakgrunn er det mulig å dekke hele dette feltet på en god måte. Det er også avgjørende å etablere et godt samspill med tilgrensende fagressurser i og utenfor Den norske kirke, som teologer, historikere og jurister.

På alle nivåer kreves en bred kompetanse for å være en god veileder og diskusjonspartner og for å fatte gode vedtak eller klageavgjørelser. Ofte vil rett ambisjonsnivå være å ha god bestillerkompetanse. Det vil si oversikt over fagfeltet og kunnskap om hvor spisskompetansen finnes. For å løse spesifikke problemer innenfor temaer som ENØK, universell utforming, brannsikring etc., må man i tillegg til kompetanseoppbyggingen innad i kirkeorganisasjonen trekke på eksterne fagmiljøer.

Kompetanse i drift og vedlikehold av historiske bygninger

- Rutiner for vedlikehold og renhold
- Løpende og systematisk tilstandsvurdering
- Gjennomføring av enkle vedlikeholdstiltak
- Budsjettering og finansiering av større tiltak
- Bestillerkompetanse for større tiltak, herunder:
 - Generell fagkompetanse i relevante bygningsfag
 - Leverandørnettverk (håndverker- og rådgivermiljøer)
 - Innkjøpskompetanse
- Spesialkompetanse i bygningsfag hvor kirkene krever særløsninger, f.eks.:
 - Brann og tyverisikring
 - Enøk/energi
 - Tilgjengelighet/universell utforming
 - Historiske overflatebehandlinger (konservatorfag)
 - Materialer og miljø
 - Design av funksjonelle tillegg (kjøkken, ramper, toaletter, etc.)

Det er langt på vei kompetanse som kreves for forvaltning av alle bygninger, men både kirkebygg generelt og historiske kirker spesielt stiller særlige krav. God forvaltning forutsetter erfaring bygget opp over tid.

Kunnskap om aktuelt lovverk og andre formale rammer for arbeidet

- Plan- og bygningsloven og tekniske forskrifter
- Kulturminneloven
- Kirkelige lovverk og retningslinjer
- Gravplassloven og forskrift
- Kontrakt- og innkjøpsrett

Kunnskap om kulturminneverdier og kirkenes kulturhistorie

- Vurdering av kulturminneverdier
- Prinsipper for restaurering og endringsstyring
- Arkitektur- og bygningshistorie
- Kunsthistorie og bildetolkning
- Grunnleggende kunnskap om arkeologi
- Den norske kirkes kulturhistorie
- Kirkehistorie
- Formidlingskompetanse

Også dette spesialistfeltet er sammensatt og ingen antikvar vil være spesialist på alle disse feltene. Spesielt kritisk er det å opparbeide erfaring med å løse saker som oppstår i kirker og kirkens kulturmiljø.

Kunnskap om liturgi og annen kirkelig bruk

- Teologisk forståelse av kirkerommet
- Liturgisk praksis og liturgiske tradisjoner
- Erfaring med menighetsarbeid

Det er avgjørende at et kirkeantikvarisk miljø også vet hvor skoen trykker for brukerne og kan ta utgangspunkt i deres behov i prosesser med tilpasning til dagens bruk.

Ulike roller – ulik kompetanse

Kirkens kompetansebehov avhenger av om man er på sentralt, regionalt eller lokalt nivå. Generelt må de lokale kirkeeierne ha praktisk gjennomføringskompetanse og konkret kunnskap om sine egne bygninger og kulturmiljøer, mens regionnivået og sentralt nivå kan greie seg med mer overordnet kunnskap. Forutsetningen for god forvaltning er imidlertid at alle nivåer har kunnskap om kulturminneverdier og en erkjennelse av verdibevaring som en premiss for arbeidet med bygningene.

Den lokale eierens kompetansebehov

Eieren har det direkte daglige ansvaret for kulturminnet og er den faktiske byggherre, og gjerne også utførende når arbeid skal gjøres. Kirkelig fellesråd vil, på vegne av soknet, normalt opptre som kirkebyggets forvalter, selv om menighetsrådet også har forvalteransvar. Størrelsen på fellesrådet og sammensetningen av kirkene vil avgjøre i hvilken grad dette leddet har egen kompetanse på å løse bygningsmessige oppgaver eller om det først og fremst trenger god bestillerkompetanse. God bestillerkompetanse innebærer både å kunne nok fag til å lage en god beskrivelse, og det å ha kjennskap til leverandørene og erfaring med offentlige anskaffelser slik at man får rett kvalitet samtidig som lovkravene ivaretas.

På samme måte vil det variere i hvilken grad man lokalt har spesialkompetanse på kulturminnevern, men det må forutsettes en grunnleggende forståelse for feltet slik at man vet når man må søke støtte andre steder. Det er også en type bestillerkompetanse.

Like viktig som bygningskompetanse er brukskompetansen. Det må sikres at lokalt ansatte, folkevalgte og frivillige har kunnskap om sitt bygg og at endringer ikke utføres uten deres medvirkning.

Regional kirkelig kompetanse

Det regionale nivået er i dag hos biskopen. Biskopene har ansvar for å fatte vedtak med konsekvenser for kulturminneverdiene for alle ikke-fredede kirker, herunder også de listeførte. Biskopen skal også godkjenne anskaffelse og avhendelse av inventar og utstyr i alle kirker og har ansvar for å etterspørre registrering av løse kulturminner m.m.

Det regionale nivået gir også veiledning når det lokale nivået ønsker å gjøre endringer i kulturminner.

Det er mye som taler for at dette nivået også i fremtiden blir det viktigste leddet i saksbehandling av endring i kirkene. Det motsvarer fylkeskommunene, som forventes å få overført kulturminnemyndigheten for kirkene. Det er avgjørende at regionalt nivå har kompetanse som oppleves som praktisk og relevant for kirkeeierne slik at de kan veilede dem i utvikling av prosjekter og gjøre gode avveininger i saksbehandlingen. Som hovedkontakt mot kulturminneforvaltningen kan dette nivået bli kirkens viktigste instans på kulturminnefeltet. Kompetanse og kapasitet på regionalt nivå vil være avgjørende for god forvaltning av de bevaringsverdige kirkene og sterk innflytelse på de beslutninger som skal tas.

Nasjonal kirkelig kompetanse

Det nasjonale nivået har det overordnede ansvar for den kirkelige kulturarvs- politikken og følgelig ansvar for overordnet dialog med politiske myndigheter, overordnet ansvar for påvirkning av økonomiske rammebetingelser og for forhandlinger knyttet til nasjonale lovverk og myndigheter. Det nasjonale nivået har også ansvar for nettverksbygging med nasjonale kompetansemiljøer, den overordnede tenkning rundt den kirkelige kulturarven, prosesser for endring av rammebetingelser, prinsipielle retningslinjer og kulturarvpolitikk for Den norske kirke.

Det nasjonale nivået har også ansvaret for koordinering og opplæring av regionalt og lokalt nivå. Siden fagmiljøene i de enkelte regionene blir små, er dette en avgjørende funksjon. Bare gjennom å binde sammen hele den kirkelige kulturarvsforvaltningen i et nettverk vil det være mulig å bli gode nok og sikre god ressursutnyttelse.

Det nasjonale nivået vil ha en rådgivende funksjon overfor bispekontorene, men vil også være klageinstans der det fattes vedtak på regionalt nivå.

7

«Den kirkelige kulturarven angår og tilhører alle.»

Foto: Oddbjørn Sømmer, Den norske kirke

Utvalgets forslag til kulturarvstrategi

Visjon:

Den norske kirke oppfatter kirkebygg og kirkested som sentrale i sitt oppdrag og sin selvforståelse. Kirken vil at den kirkelige kulturarven skal bli bevart, være i aktiv bruk og bli videreutviklet fordi den oppleves som viktig for Den norske kirkes menigheter og storsamfunnet.

Mål:

- Den kirkelige kulturarven tilhører fellesskapet og lokalsamfunnene og verdsettes som en sentral kilde til glede, innsikt og forståelse av Norges ide- og samfunnshistorie.
- Kirkesteder med kirkebygg og kirkegårder er åpne, tilgjengelige og i aktiv bruk.
- Den norske kirkes kulturminner får et juridisk vern som reflekterer deres nasjonale verdi.
- Den norske kirkes kulturminner får en finansiering som gjør det mulig å forvalte kulturminneverdiene på en langsiktig og god måte.
- Den norske kirke har et aktivt eierskap til sin historie og materielle kulturarv og bygger opp og formidler kunnskap om denne arven.
- Kirkestedet med kirkebygg, inventar og kirkegård, med tilhørende bygg og kulturminner, bevares og vedlikeholdes på en kulturminnefaglig god måte.
- Kirken styrker og organiserer sin kulturminnekompetanse på en måte som sikrer gode prosesser og godt samspill mellom kirkelige organer og offentlige kulturminnemyndigheter.
- Formidling av kulturarven er en integrert del av gudstjenesteliv og kirkelige handlinger, undervisning og diakoni.

Den norske kirke inkluderer her alle nivåer; lokalt, regionalt og sentralt.

Strategier:

Den kirkelige kulturarven tilhører fellesskapet og lokalsamfunnene og verdsettes som sentrale kilder til glede, innsikt og forståelse av Norges ide- og samfunnshistorie.

Den norske kirke:

- arbeider for at kommunenes rolle som ansvarlige for finansieringen av kirkebyggene videreutvikles.
- bygger allianser med kommunene om utvikling av kirker som ressurser i lokalsamfunnet, kultursamarbeid, ivaretagelse i reguleringsplaner m.m.
- bygger tett samarbeid med barnehage og skole for å formidle kulturarven og dens verdier til stadig nye generasjoner.
- engasjerer frivilligheten i lokalsamfunnene rundt ivaretagelse og formidling av kirkenes historie og finansiering av særlige restaureringsprosjekter.
- utvikler praksis med åpne medvirkningsprosesser i lokalsamfunnet før bygningsmessige endringer, slik at alle kan bli hørt.
- samarbeider med kulturminnemyndigheter og frivillige organisasjoner på kulturminnefeltet for å bevare og videreføre den kirkelige kulturarven.
- samarbeider med de kulturhistoriske museene som har kirkesamlinger om å åpne disse og formidle stoffet til et bredt publikum.
- bygger allianser med universitets- og forskningsmiljøer, museer og andre kunnskapsprodusenter og -formidlere om satsning på kirkekultur som fagområde.

Kirkesteder med kirkebygg og kirkegårder er åpne, tilgjengelige og i aktiv bruk.

Den norske kirke:

- legger til rette for at kirkebygg og kirkested skal fungere godt til gudstjenester, kirkelige handlinger, undervisning, diakoni, konserter og andre kulturarrangementer.
- ivaretar kirkene som naturlige møteplasser og viktige sosiale sentra i lokalsamfunnet.
- arbeider for bevaring og videre bruk av kirkesteder i fraflyttingstruede lokalsamfunn.
- styrker lokalbefolkningens tilhørighet til kirkebygget og kirkestedet gjennom ulike tiltak som for eksempel et program for åpen kirke og omvisninger.
- inviterer til medeierskap gjennom å knytte til seg frivillige for drift og formidling av kirkene.
- gjør kirken fysisk tilgjengelig for flest mulig, blant annet ved universell utforming.
- har en åpen profil som ikke ekskluderer noen fra å ha et eierforhold til kulturarven.

Den norske kirkes kulturminner får et juridisk vern som reflekterer deres nasjonale verdi.

Den norske kirke:

- arbeider for at minst 70 % av Den norske kirkes kirkebygg får vern som nasjonale kulturminneverdier gjennom fredning i henhold til kulturminneloven, tilpasset kirkelig bruk.
- arbeider for at kulturmiljøet rundt kirkebygg blir et tydelig hensyn som ivaretas i henhold til plan- og bygningsloven.

Den norske kirkes kulturminner får en offentlig merfinansiering som gjør det mulig å forvalte kulturminneverdiene på en langsiktig og god måte.

Den norske kirke:

- arbeider for bred politisk tilslutning til at finansieringen av juridisk vernede kirker og gudshus fra andre trossamfunn er hele samfunnets ansvar og interesse, og krever en statlig merfinansiering i tillegg til kommunenes forpliktelse.
- arbeider for langsiktig merfinansiering av vernede kirkebygg gjennom et fond eller en tilsvarende langsiktig ordning, som gir et årlig bidrag på minimum 300 millioner 2020-kroner.

Den norske kirke har et aktivt eierskap til sin historie og materielle kulturarv og bygger opp og formidler kunnskap om denne arven.

Den norske kirke:

- utvikler en satsing for å bevisstgjøre kirkens medlemmer og dens valgte organer om de ressurser som ligger i bygningene, gjenstandene og historiene.
- styrker kirkelig utdanning når det gjelder kirkens kulturarv, slik at kulturarvverdiene blir forstått, levedejort og videreført.
- benytter mulighetene som ligger i overtakelsen av et utvalg av Opplysningsvesenets fonds eiendommer til å styrke tilstedeværelsen på de historiske kirkestedene.
- etablerer et formidlingscenter for historisk kirkeinventar.

Kirkestedet med kirkebygg, inventar og kirkegård med tilhørende bygg og kulturminner bevares og vedlikeholdes på en kulturminnefaglig god måte.

Den norske kirke:

- bygger opp under de bygningsfaglige miljøene som behøves for å ta vare på teknikker og kunnskaper som benyttes på de historiske byggene.
- lager systemer som hjelper den enkelte kirkeier med å gjøre gode innkjøp og avtaler som sikrer nødvendig kvalitet i utførelsen av det kulturminnefaglige arbeidet innenfor en akseptabel kostnadsramme.
- videreutvikler kirkebyggdatabasen som et rasjonelt verktøy for FDV, saksbehandling, saksarkiv, forskning og formidling.
- ivaretar energi- og miljøhensyn i forvaltningen av de kirkelige kulturminneverdiene.
- videreutvikler godt samarbeid og en effektiv rolledeling med KA.
- utvikler en eiendomspolitikk for Den norske kirke hvor kulturminneaspektet inngår som en integrert del.

Kirken styrker og organiserer sin kulturminnekompetanse på en måte som sikrer gode prosesser og godt samspill mellom kirkelige organer og offentlige kulturminnemyndigheter.

Den norske kirke:

- styrker kirkens bygningsforvaltning og utvikler egen kulturminnekompetanse som legger til rette for godt vern og gode avveininger mellom bruk, endring og bevaring, i dialog med kulturminnemyndighetene.
- bygger opp en kulturminnefaglig enhet under Kirkerådet som kan betjene kirkeeierne og det desentraliserte apparatet hos biskopene.
- etablerer øremerkede stillinger med krav om kulturminnekompetanse på regionalt nivå underlagt Kirkerådet.
- bygger broer mellom eksisterende faglige miljøer og investerer ressurser for å få et best mulig faglig og kostnadseffektivt vern av kulturminnene.
- utvikler involverende beslutningsprosesser som engasjerer eiere, brukere, lokalmiljø og relevante faggrupper for å sikre en god avveining mellom vern og bruk.
- utvikler systemer for effektiv og involverende saksbehandling sammen med kulturminnemyndighetene.

Formidling av kulturarven er en integrert del av gudstjenesteliv og kirkelige handlinger, undervisning og diakoni.

Den norske kirke:

- bruker kirkesteder og kirkebygg som viktige strategiske ressurser i sitt arbeid.
- arbeider videre teologisk med en kirkeforståelse som i sterkere grad inkluderer den materielle kulturarvens betydning i og for kirken.
- styrker sin kunnskap om hvordan troens praksiser har nedfelt seg i og formet kirkesteder, bygninger, gjenstander og materialer.
- sørger for at alle som arbeider i kirken har en bevissthet om hvordan dagens kirkelige praksiser forholder seg til de sporene som generasjoner før oss har etterlatt seg på kirkesteder og i kirkebygg.
- fremmer en forståelse av hvor viktig kulturminnene er for kirkens hukommelse, slik at mennesker ser seg selv i en historisk kontekst og gjennom det kan få hjelp til å treffe kvalifiserte valg for fremtiden
- integrerer kompetanse på kirkens kulturarv i arbeidet med gudstjeneste og liturgi på alle nivå.
- lar kirkested og kirkebygg spille en sentral rolle i sine planer for trosopplæring, diakoni og kirkemusikk.
- utvikler trosopplæringsprosjekter som inkluderer kulturminneverdiene; kunnskap, opplevelse og bruk.

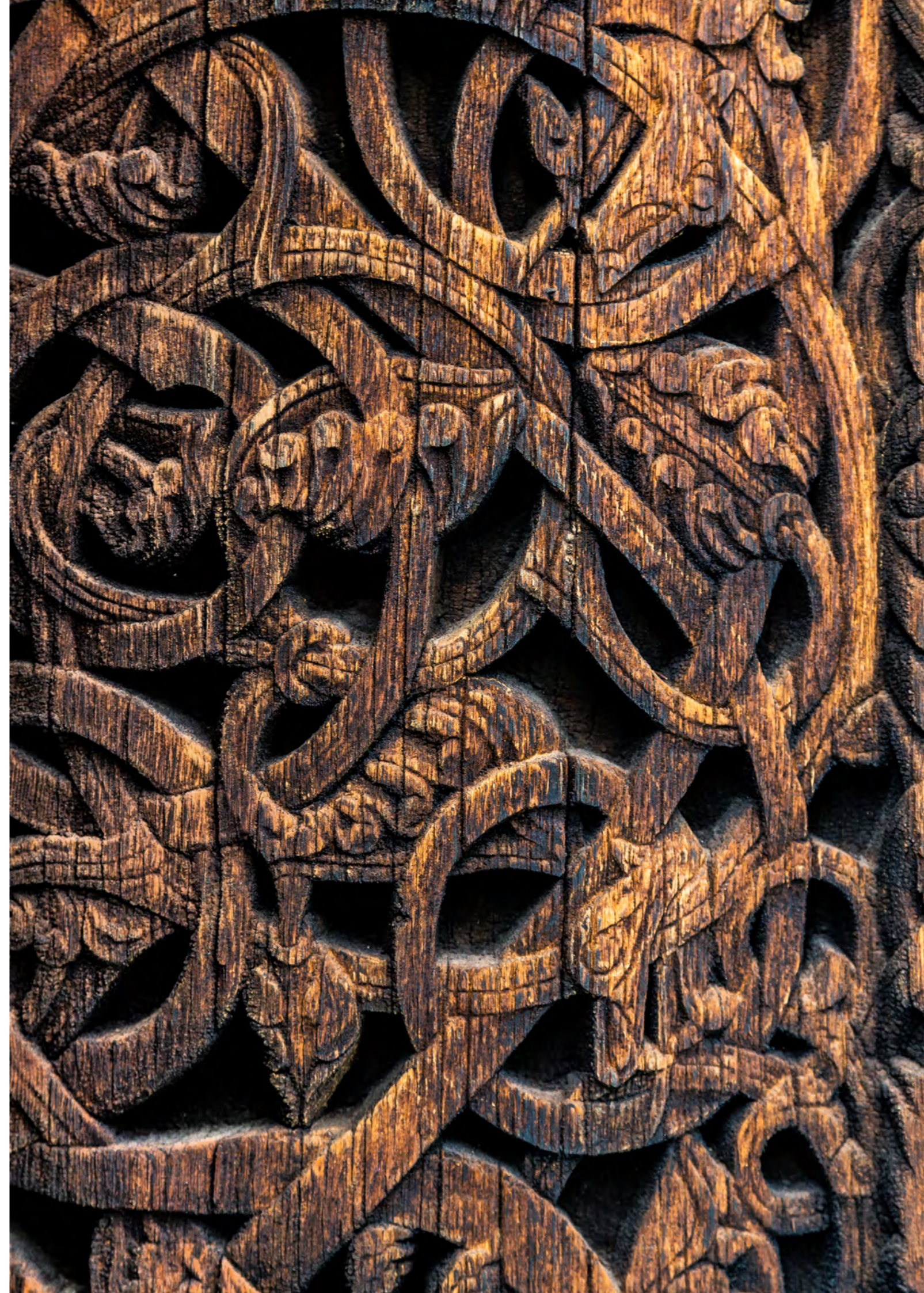

Foto:

Ernst Furuhatt, Nordlandsmuseet, forside.
Eirik Irgens Johnsen, Kulturhistorisk museum, side 4.
Oddbjørn Sørmoen, Den norske kirke, side 6.
Fortidsminneforeningen, side 11.
Eirik Irgens Johnsen, Kulturhistorisk museum, side 13.
Henriksen, Riksantikvaren, side 17.
Sissel Skjervum Bjerkehagen, avisen Hadeland, side 18.
Oddbjørn Sørmoen, Den norske kirke, side 20.
Morten Stige, begge, side 21.
Fortidsminneforeningen, Dronegutta, side 22.
Jiri Havran, Riksantikvaren, side 23.
Morten Stige, Den norske kirke, side 24.
Oddbjørn Sørmoen, side 25.
Odd Road Aalborg, side 26.
Jiri Havran, side 27.
Joakim Birkeland, Den norske kirke, side 28.
Jiri Havran, side 29.
Helge & Eileen Kristoffersen, side 30.
Jiri Havran, side 31.
Jiri Havran, side 32.
Torild Granhaug, Kirkebyggdatabasen, side 33.
Bent E. Andersen, Kirkebyggdatabasen, side 34.
Bent E. Andersen, Kirkebyggdatabasen, side 35.
Lene Buskoven, Riksantikvaren, side 36.
Martin Reichenbach, Den norske kirke, side 37.
Tromsø kirkelig fellesråd, side 38.
Tromsø kirkelig fellesråd, side 39.
Oddbjørn Sørmoen, Den norske kirke, side 40.
Oddbjørn Sørmoen, Den norske kirke, side 41.
Ann Christine Eek, Kulturhistorisk museum, side 42.
Eirik Irgens Johnsen, Kulturhistorisk museum, side 43.
Nationalmuseet, København, side 44.
Oddbjørn Sørmoen, Den norske kirke, side 45.
Oddbjørn Sørmoen, Den norske kirke, side 46.
Ukjent, Riksantikvaren, side 47.
Oddbjørn Sørmoen, Den norske kirke, side 47.
Jiri Havran, Riksantikvaren, side 48.
Ukjent/Riksantikvaren, side 49.
Morten Stige, side 50.
Oddbjørn Sørmoen, Den norske kirke, side 50.
Jiri Havran, side 51.
Morten Stige, side 52.
Justin Kroesen, side 53.
Morten Stige, side 54.
Birger Lindstad, Riksantikvaren, side 55.
Oddbjørn Sørmoen, Den norske kirke, side 56.
Jiri Havran, Den norske kirke, side 57.
Den norske kirke, side 58.
Oddbjørn Sørmoen, Den norske kirke, side 59.
Oddbjørn Sørmoen, Den norske kirke, side 60.
Oddbjørn Sørmoen, Den norske kirke, side 60.
Kjartan Hauglid, side 60.
Oddbjørn Sørmoen, Den norske kirke, side 61.
Morten Stige, side 62.
Morten Stige, side 62.
Morten Stige, side 64.
Oddbjørn Sørmoen, Den norske kirke, side 65.
Morten Stige, side 65.
Kartverket, side 68.
Morten Stige, side 68.
Kartverket, side 69.
Morten Stige, side 69.
Kartverket, side 70.
Ernst Furuhatt, Nordlandsmuseet, side 70.
Kartverket, side 71.
Ole Tobias Olsen, Oslo museum, side 71.
Egil Lønmo, side 72.
Elin Myrvoll, Riksantikvaren, side 74.
Peter M. Laugen, Kirkebyggdatabasen, side 80.
Jiri Havran, Kirkebyggdatabasen, side 89.
Per Arvid Åsen, Kirkebyggdatabasen, side 93.
Morten Stige, side 96.
Oddbjørn Sørmoen, Den norske kirke, side 103.
Eirik Irgens Johnsen, Kulturhistorisk museum, side 109.
Morten Stige, side 110.
Oddbjørn Sørmoen, Den norske kirke, side 115.
Oddbjørn Sørmoen, Den norske kirke, side 119.
iStock, side 121.
Tromsø kirkelig fellesråd, side 122.
Oddbjørn Sørmoen, Den norske kirke, side 142.
iStock, side 149.

Kirkens kulturarv er tett sammenvevd med hele nasjonens historie - og alle norske steders historier. Den spenner fra kirkebyggene og deres mangfoldige interiører, over kirkegården, kirkebakken og prestegården, og videre ut i bygda og byen, og beriker våre historier og tradisjoner.

Kulturarven gir dybde til gudstjenesteliv og liturgi, opplevelse av rom og steder, og den gir tilhørighet. Kulturarven representerer et ansvar og en ressurs. Hver generasjon bør reflektere over og hente inspirasjon i arven, og forvalte den i et langt perspektiv.

Denne rapporten er et bidrag til en refleksjon rundt den kirkelige kulturarven, hva den består av, og hvorfor og hvordan vi skal ta vare på og bruke den.

Kirkerådet
Postboks 799 Sentrum
0106 Oslo

kirken.no

[TILBAKE TIL START](#)